

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
BİLİM TARİHİ ANABİLİM DALI
BİLİM TARİHİ PROGRAMI

ALİ B. ABBAS EL-MECÛSÎ'NİN KÂMİLÜ'S-
SİNÂ'ATİ'T-TİBBİYYE ADLI ESERİNDE
“KUVVETLER, FİİLER VE RUHLAR”
BÖLÜMLERİNİN TERCÜME VE
DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

RABİA SAKIZ

İSTANBUL 2022

FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
BİLİM TARİHİ ANABİLİM DALI
BİLİM TARİHİ PROGRAMI

ALİ B. ABBAS EL-MECÛSÎ'NİN KÂMİLÜ'S-
SİNÂ'ATİ'T-TİBBİYYE ADLI ESERİNDE
“KUVVETLER, FİİLER VE RUHLAR”
BÖLÜMLERİNİN TERCÜME VE
DEĞERLENDİRİLMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

RABİA SAKIZ
(190141005)

Danışman
(Prof. Dr. Mustafa Kaçar)

İSTANBUL 2022

07/07/2022

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bilim Tarihi Anabilim Dalı Bilim Tarihi Tezli Yüksek Lisans programı öğrencisi 190141005 numaralı Rabia SAKIZ'ın hazırladığı “Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin Kâmilü's-Sinâ'ati'Tıbbiyye Eserinde Psikoloji İle İlgili Bölümlerin Tercüme ve Değerlendirmesi“ konulu Yüksek Lisans tezi ile ilgili Tez Savunma Sınavı, 07/07/2022 Perşembe günü saat 14:00'da yapılmış, sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **Kabulüne Oy Birliği** ile karar verilmiştir.

Tez adı değişikliği yapılması halinde: Tez adının Tez adının Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin Kâmilü's-Sinâ'ati't-Tıbbiyye Adlı Eserinde “Kuvvetler, Fiiller Ve Ruhlar” Bölümlerinin Tercüme Ve Değerlendirilmesi şeklinde değiştirilmesi uygundur.

Jüri Üyesi	Karar
1. (Danışman)Prof. Dr. Mustafa KAÇAR	KABUL
2. Prof. Dr. Atilla BİR	KABUL
3. Doç. Dr. Mustafa YAVUZ	KABUL
4.	
5.	
6. (İkinci Danışman)*.....	

*2. Danışman varsa doldurulması gerekmektedir.

ETİK BİLDİRİM

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bağlı olduğum üniversite veya bir başka üniversitedeki başka bir çalışma olarak sunulmadığını beyan ederim.

Rabia Sakız

ALİ B. ABBAS EL-MECÛSÎ'NİN KÂMİLÜ'S-SİNÂ'ATI'T-TİBBİYYE ADLI ESERİNDE “KUVVETLER, FİİLER VE RUHLAR” BÖLÜMLERİNİN TERCÜME VE DEĞERLENDİRİLMESİ

Rabia Sakız

ÖZET

Nefs ve ruh kavramları, eski dönemlerden itibaren insanların çeşitli yaklaşımlar benimseyerek anlamaya çalıştığı, ancak üzerinde fikir birliği sağlayamadığı konulardan biridir. Nefs ve ruh kavramlarının, medeniyetler arasındaki bilgi aktarımı ve bunların çeşitli sentezleri sonucunda, her medeniyette var olduğu görülmektedir. İslâm tıp tarihindeki en büyük hekimlerden biri olan Ali b. Abbas el-Mecûsî de Kâmilü's-şinâ'ati't-tıbbiyye adlı hacimli eserinde nefis ve ruh konularını bir makale içinde 20 başlık altında ele almaktadır. Bu eser, kendisinden önce felsefi nitelikte yapılmış nefis çalışmalarından farklı olarak, konunun daha çok tıbbî bir bakış açısıyla ele alınması bakımından dikkat çekmektedir. Bu çalışmamızda, el-Mecûsî'nin Kâmilü's-şinâ'ati't-tıbbiyye eserinde nefis ve ruh konularına yer veren dördüncü makalenin ilk 10 bölümü ele alınarak farklı açılardan incelenmiştir. Bu amaçla öncelikle el-Mecûsî'nin Kâmilü's-şinâ'ati't-tıbbiyye eserinin ilgili bölümünün Arapçadan Türkçeye çevirisi yapılmış ve nefis ve ruh kavramları, çevrilen bu metin etrafında önceki ve sonraki kavramsallaştırmalar da göz önünde tutularak aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Bilim tarihi, İslam bilim tarihi, tıp tarihi, nefis, ruh, Ali b. Abbas el-Mecûsî

**TRANSLATION AND EVALUATION OF THE CHAPTERS
RELATED TO THE FACULTIES, ACTS AND SPIRITS IN ‘ALI
IBN ‘ABBAS AL-MAJŪSĪ’S KĀMIL AL-ŞINĀ‘A AL-ṬIBBĪYYA**

Rabia Sakız

ABSTRACT

Nafs and rūḥ are the terms which people have attempted to understand by adopting several approaches since the old times; however, they could not agree upon it. The terms of nafs and rūḥ are observed to exist in all civilizations due to the knowledge transfer among them and various syntheses of such knowledge. Also ‘Alī ibn al-‘Abbās al-Majūsī, one of the most important physicians of the Islamic history of medicine, dealt with the concepts of nafs and rūḥ under 20 headlines in an article of his work Kāmil al-şinā‘a al-ṭibbīya. It is a remarkable work as it deals with these concepts with a medical perspective differently from the previous works which discussed the concepts of nafs and rūḥ more philosophically. In this study, we dealt with the first 10 chapters of the article related to the terms of nafs and rūḥ in the aforementioned work Kāmil al-şinā‘a al-ṭibbīya of al-Majūsī, and examined them from different aspects. In the first place, we translated the relevant chapter of the work Kāmil al-şinā‘a al-ṭibbīya of al-Majūsī from Arabic into Turkish and attempted to shed light on this subject considering the conceptualizations made before and after the translated text.

Key Words: History of science, history of Islamic science, history of medicine, nafs, rūḥ, Ali b. Abbas al-Majūsī

ÖNSÖZ

Klasik İslam medeniyetinde yazılmış en kapsamlı ve sistematik tıp eserlerden biri, Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin *Kâmilü's-şınâ'ati't-tıbbiyye*'sidir. el-Mecûsî, Zekeriyya er-Râzî ile İbn Sînâ arasındaki dönemde yaşamış olmasına ve bu iki isimle birlikte İslam medeniyetindeki üç büyük hekimden biri olarak anılmasına rağmen, gerek kendisi gerek bu büyük ve kapsamlı eseri hakkında ülkemizde ne yazık ki çok az sayıda çalışma yapılmıştır.

el-Mecûsî ve *Kâmilü's-şınâ'ati't-tıbbiyye* adlı büyük eseri hakkında bilim tarihi açısından bilinenler bakımından dile getirdiğimiz bu boşluktan dolayı, tez konumuz, el-Mecûsî'nin söz konusu eserinde nefis ve ruhu ele aldığı makalenin ilk 10 bölümünün Arapçadan Türkçeye çevrilmesi ve çeşitli açılardan değerlendirilmesi olarak seçilmiştir.

Tezin birinci bölümünde, el-Mecûsî'nin nefis ve ruh hakkındaki görüşlerinin temel kaynakları oldukları için, Platon (M.Ö. 427-347), Aristoteles (M.Ö. 384-322) ve Galen (ö. M.S. 200?) gibi Antik Çağ felsefe ve bilim insanlarının nefis ve ruh anlayışlarına yer verilmiştir.

İkinci bölümde, el-Mecûsî'nin hayatı, eserleri ve *Kâmilü's-şınâ'ati't-tıbbiyye*'nin tezimizin konusunu oluşturan dördüncü makalesinin ilk 10 bölümü hakkında bilgi verilmektedir. Bu bölümde ayrıca el-Mecûsî'nin nefis ve ruh hakkındaki görüşleri de ele alınmakta, ardından dördüncü makalenin ilk 10 bölümünün içeriği geniş bir şekilde özetlenmektedir.

Üçüncü bölümde ise *Kâmilü's-şınâ'ati't-tıbbiyye*'nin tezimizin konusunu oluşturan bölümlerinin Arapçadan Türkçeye çevirisi yer almaktadır.

Öncelikle bilim tarihi alanındaki bilgi ve tecrübelerini lisans ve yüksek lisans eğitimim süresince bizlerle paylaşan, derslerinin hayatıma kattığı önemi asla unutmayacağım danışman hocam Prof. Dr. Mustafa Kaçar'a teşekkür etmem gerekir. Ayrıca kendisinden aldığımız derslerle bilim tarihini bir disiplin olarak kavramamıza katkılarından dolayı Prof. Dr. Atilla Bir'e, Arapça öğrenme sürecimdeki teşvik ve desteklerinden dolayı Dr. Peter Jonathan Starr'a, dersleri sayesinde Tıp Tarihine ilgi duymamı sağlayan Doç. Dr. Mustafa Yavuz'a teşekkürü borç bilirim.

Tez konusunun temelini oluşturan Arapça metnin tercümesine katkılarından dolayı Dr. Adem Akın ve Muhsin Korkut'a teşekkür etmem gerekir. Tezin tüm süreçlerindeki yardım ve önerilerinden dolayı Gürsel Aksoy'a teşekkür ederim. Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı'na ise eğitim hayatım boyunca sağladığı maddi ve sosyal destekten dolayı teşekkür ederim. Aileme doğrudan şükranla hitap etmeyi çok isterim. Yıllar süren benzersiz destek ve rehberlikleri sayesinde

sadece akademik ve profesyonel hedeflerimi belirginleştirmeme yardımcı olmakla kalmadılar, aynı zamanda inancımı veya kararlılığımı asla kaybetmememi de sağladılar.

Temmuz, 2022

Rabia Sakız

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	4
1. ANTİK ÇAĞ'DA NEFS VE RUH HAKKINDAKİ BELLİ BAŞLI GÖRÜŞLER	4
1.1. NEFS VE RUH KAVRAMLARI	4
1.2. PLATON'UN RUH ANLAYIŞI.....	5
1.3. ARİSTOTELES'TE BİTKİSEL VE HAYVANSAL RUHLAR	7
1.4. GALEN'İN RUH ANLAYIŞI.....	8
İKİNCİ BÖLÜM	10
2. EL-MECÛSÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ.....	10
2.1. EL-MECÛSÎ'NİN HAYATI	10
2.2. EL-MECÛSÎ'NİN ESERLERİ.....	12
2.2.1. el-Mecûsî'nin <i>Kâmilü's-şınâ'ati't-ıbbiyye</i> Dışındaki Eserleri.....	12
2.2.2. el-Mecûsî'nin <i>Kâmilü's-şınâ'ati't-ıbbiyye</i> Adlı Eseri.....	12
2.2.3. el-Mecûsî'nin Eserinde Nefs ve Ruh	16
2.2.4. el-Mecûsî'nin Eserinde Dördüncü Makalenin İlk On Bölümünün İçeriği	17
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	20
3. ÇEVİRİ: DÖRDÜNCÜ MAKALE: KUVVETLER, FİLLER VE RUHLAR	20
3.1. BİRİNCİ BÖLÜM: NEFSÂNÎ, HAYVÂNÎ VE TABÎÎ KUVVETLER	20
3.2. İKİNCİ BÖLÜM: TABÎÎ KUVVETLERİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE	24
3.3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: MİDEDEKİ TABÎÎ KUVVETLERİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE	31

3.4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: RAHİMDEKİ TABİİ KUVVETLERİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE	35
3.5. BEŞİNCİ BÖLÜM: GEVŞEME VE KASILMAYI SAĞLAYAN FÂİL HAYVÂNÎ KUVVETLERİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE	39
3.6. ALTINCI BÖLÜM: TENEFFÜSÜN YARARI ÜZERİNE.....	41
3.7. YEDİNCİ BÖLÜM: ÖLÜMÜN SEBEPLERİ ÜZERİNE.....	42
3.8. SEKİZİNCİ BÖLÜM: MÜNFÂİL HAYVÂNI KUVVETLERİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE	48
3.9. DOKUZUNCU BÖLÜM: NEFSÂNÎ KUVVETLER (KAPSAMINDA)TEDBİRİ SAĞLAYAN KUVVETLER ÜZERİNE.....	49
3.10. ONUNCU BÖLÜM: HİSSÎ KUVVETLERİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE	51
SONUÇ	54
KAYNAKÇA	55
EKLER	58

KISALTMALAR

Ed. / Haz.	Editör / Hazırlayan
Çev.	Çeviren
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
bkz. aş.	Bakınız aşağıda
S.	Sayı
s.	Sayfa
c.	Cilt sayısı
C.	Cilt numarası
bs.	Baskı sayısı
y.y.	Yayın yeri yok
t.y.	(Yayın) tarihi yok
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
ö.	Ölüm tarihi

GİRİŞ

İslam bilim tarihindeki en büyük hekimlerden olan el-Mecûsî'nin *Kâmilü's-şınâ'ati't-tıbbiyye* adlı eseri, kendi döneminde yazılmış olan en geniş kapsamlı ve sistematik tıp kitabıdır ve bu nedenle dönemin tıp hakkındaki hemen hemen bütün dallarını kapsamaktadır. Bu eserin tezimizin konusunu oluşturan kısmı ise nefis ve ruh konularının ele alındığı dördüncü makalesinin ilk 10 bölümüdür.

Nefis ve ruh kavramları, insanların eski dönemlerden itibaren çeşitli yaklaşımlar benimseyerek anlamaya çalıştığı, ancak üzerinde tam anlamıyla fikir birliği sağlayamadığı konulardan biridir. Bu kavramlar, anlamları bakımından olduğu kadar varlıkları bakımından da soyut olmaları, dinî alandaki kullanım şekilleri ve ilk çağlardan itibaren çeşitli filozofların yaptığı farklı tanımlamalar gibi nedenlerle, eski dönemlerden bugüne kadar oldukça geniş bir çalışma alanına konu olmuştur.

Nefis ve ruh kavramları, diğer medeniyetlerde olduğu gibi İslâm medeniyetinde de gerek dinî, gerek felsefî ve tıbbi bakış açılarından önemli bir yere sahiptir. Nitekim İslâm tıp tarihindeki en büyük hekimlerden olan Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin (930?-994?), *Kâmilü's-şınâ'ati't-tıbbiyye* adlı oldukça kapsamlı eserinde nefis ve ruh konularının ayrıntılı olarak incelediği “Dördüncü Makale: Kuvvetler, Fiiller ve Ruhlar” başlıklı bir bölüm yer almaktadır.

Tezimizin konusunun, el-Mecûsî'nin *Kâmilü's-şınâ'ati't-tıbbiyye*'de nefis ve ruh konularını ele aldığı dördüncü makalenin ilk 10 başlığı olarak seçilmesinin sebebi, ülkemizde bu eser hakkında hem çok az sayıda araştırma yapılmış olması hem de eserin tezimizin doğrudan konusu olan kısmı hakkında Türkçede hiçbir çalışma ve bilgi bulunmamasıdır.

Eserin dördüncü makalesi 20 alt başlıktan oluşmakta ve bu yüksek lisans tezinin konusunu ise bu makalenin ilk 10 başlığı teşkil etmektedir. İlk 10 başlık, nefsin kuvvetleri olan tabîî, hayvanî ve nefsanî kuvvetler hakkındadır. Bu makalenin diğer başlıkları ise nefsin duyu organları üzerindeki fiillerini ele alır.

Tez çalışmamızın konusu kapsamında el-Mecûsî'nin *Kâmilü's-şinâ'ati't-tıbbiyye* eserinde yer alan “Dördüncü Makale: Kuvvetler, Fiiller ve Ruhlar” bölümünün ilk 10 başlığı Arapçadan Türkçeye çevrilmiş ve bu kısım, bu konu hakkında ortaya konan daha önceki düşüncelerle birlikte bütüncül bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

Tezin hazırlanması sürecinde, öncelikle eserin tezimizin konusunu oluşturan bölümlerinin Arapçadan Türkçeye çevirisi yapılmıştır. Çeviri için, *Kâmilü's-şinâ'ati't-tıbbiyye* eserinin Bulak Matbaası'nda 1877 yılında iki cilt olarak yapılan baskısı kullanılmıştır (C. I, s. 128-145).

Çalışmamız sırasında kullandığımız temel kaynaklardan biri, Ahmet Ağırakça'nın İslam tıp tarihi alanında Türkçedeki en geniş çalışma olan *İslâm Tıp Tarihi* adlı biyo-bibliyografik eseridir. Bu eser, tezimizin özellikle Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin hayatı ve eserleri hakkındaki bölümünde ağırlıklı olarak kullanılmıştır.

Platon'un ruh anlayışının anlatıldığı bölümde, *Devlet*, *Timaios* ve *Yasalar* adlı kitaplarında ortaya koyduğu ruh görüşü temel olarak alınmıştır. Aristoteles'in ruh anlayışının anlatıldığı bölümde ise onun bu konudaki görüşlerini en derli toplu olarak açıkladığı *Ruh Üzerine* adlı kitabına başvurulmuştur.

Galen'in Türkçe olarak yayınlanmış çok az sayıda eseri bulunduğundan, onun ruh hakkındaki görüşleri için ise alanındaki en yeni ve güncel kaynaklardan biri olan *Stanford Encyclopedia of Philosophy* öncelikli olarak kullanılmıştır.

Çalışmamızın temelini oluşturan Arapça metnin Türkçeye çevrilmesi konusunda ise öncelikle çevrilen metni anlamaya ve anlaşılmasını sağlamaya çalışılmıştır. Bu kapsamda, çevrilen metnin tarihsel bağlamı gözetilmeye çalışılarak, “psikolojik” olarak çevrilmesi mümkün olan “nefsânî” veya “biyolojik” olarak çevrilmesi mümkün olan “hayvânî” ya da “doğal” olarak çevrilmesi mümkün olan “tabî” gibi terimlerin asıl biçimleri tercih edilmiştir.

Dil ve üslup seçiminde de benzer bir yol izlenmiş ve bu nedenle “gârîzî harâret” gibi özgün tamlamalar kullanılmaktan ve “nabızsız damar” gibi önerilerde bulunmaktan kaçınılmamıştır. Ayrıca, gerektiğinde çeviriye konu metnin aslında kullanılan sözcük ve fakat bağlama göre biri diğeri yerine kullanılmak üzere esas alınmış Türkçe karşılığı

parantez içerisinde verilmiştir. Benzer gerekçelerle ve anlam belirsizliğine yol açmamak üzere “istifrâğ” gibi bazı kelimeler, parantez içi müdahalelerle birlikte, latinize edilmekle yetinilmiştir.

Benzer şekilde Türkçe kelime seçiminde de bazı zorluklar yaşanmıştır. Bu kapsamdaki zorluklar parantez içi müdahalelerle aşılmaya çalışılmış olmakla birlikte kelime seçimine ilişkin tercihler genel olarak güncel akademik dil ve üslup gözetilerek yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ANTİK ÇAĞ'DA NEFS VE RUH HAKKINDAKİ BELLİ BAŞLI GÖRÜŞLER

1.1. NEFS VE RUH KAVRAMLARI

Nefs ve ruh, kullanıldığı dönem ve alana (din, felsefe, tıp vb.) göre tarih boyunca farklı anlamlar taşıyan ve bu nedenle günümüzde birbirine çok fazla karıştırılan kavramlardır. Nitekim Aristoteles'in Arapçaya *Kitâbü'n-Nefs* adıyla çevrilen eserinin, günümüz Türkçesine *Ruh Üzerine* olarak çevrilmesi bu duruma tipik bir örnektir. Bu örnek, söz konusu kavramlar arasında günümüzde bazı anlam kaymalarının olduğunu da göstermektedir. Bu nedenle tezimizde öncelikle bu kavramlar arasındaki farkları çok kısaca ele almamız gereklidir.

Türkçede beden, nefis/can ve ruh olarak adlandırdığımız kavramlar; Yunancada *soma*, *psykhe* ve *pneuma*; İngilizcede *body*, *soul* ve *spirit* olarak ifade edilir. Bu adlandırmaya örnek olması açısından, Yunanca *psykhe* kelimesinin Yunancadan Arapçaya yapılan eski çevirilerde *nefs*, *pneuma* kelimesinin ise yine aynı çevirilerde *ruh* olarak tercüme edilmesini gösterebiliriz.

Nefs kavramı dinî hayatta daha çok olumsuz ve aşağı niteliklere sahip olduğu kabul edilen nefsânî arzular ve duygular için kullanılmaktadır. Bu nedenle dinî hayat açısından önemli olan, nefsânî arzuların yol açtığı aşağı nitelikteki duygu ve davranışların ahlaki açıdan terbiye edilmesi gerekliliğidir.¹ Ruh kavramı ise dinî hayatta canlılara hayat veren, maddeden ayrı ve ölümsüz bir unsur olarak görülür.² Buradan anlaşılmaktadır ki dinî hayatta ruh, nefsten daha yüksek bir varlığa sahiptir.

Antik Çağ felsefesine göre ise *psykhe*, farklı seviyedeki bölümlerden oluşur; ama bu bölümlerin en üstünü akıldır (ussal ruh, *nous*). Bu nedenle *psykhe*, Platon ve

¹ Süleyman Uludağ, Nefis, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul, (2006): Cilt 32, s.526-529

² Yusuf Şevki Yavuz, Ruh, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Ankara (2018): Cilt 35, s.187

Aristoteles gibi Antik Çağ filozoflarında genelde akıl kelimesiyle karşıladığımız anlama yakın bir şekilde kullanılmaktadır. Nitekim Aristoteles'in *Peri Psykhê* (Ruh Üzerine) adlı eserinin son konusu düşünce ve akıldır ve *psykhe* burada akıl üzerinden temellendirilmeye çalışılmaktadır.

Galen tıbbında ise ruh (*pneuma*), besinlerin vücutta çeşitli süreçler sonucunda sindirilen kısımlarının kalpte cana dönüşmesi sonucunda ortaya çıkan bir yetidir. Dolayısıyla ruh kavramının burada özellikle dindeki kullanımına oranla oldukça dar bir kapsamda kullanıldığı dikkat çekmektedir; buna karşılık nefis (*psykhe*), Antikçağ felsefesinde olduğu gibi Galen tıbbında da oldukça geniş bir kullanım alanına sahiptir.

Tez konumuzun temelinde yer alan kavramlarla ilgili bu ilk belirlemelerden sonra, el-Mecûsî'nin *Kâmilü's-sınâ'ati't-tıbbiyye* adlı eserinde nefis ve ruh hakkındaki dördüncü makale öncelikle Platon, Aristoteles ve Galen'in ruh anlayışları üzerine temellendiğinden dolayı, bundan sonraki bölümlerde ilk olarak Platon, Aristoteles ve Galen'in ruh anlayışları ele alınacaktır.

1.2. PLATON'UN RUH ANLAYIŞI

İslam felsefesi üzerinde Aristoteles kadar olmasa da önemli etkilere sahip olan Platon M.Ö. 427 yılında Atina'da doğmuştur. Siyasi tanınırlığa sahip, soylu ve varlıklı bir ailede doğmuştur. Felsefesini oluştururken, Herakleitos ekolünün temsilcisi Kratylos, Pisagor ekolünün temsilcilerinden Timaios ve Arkitas, Elealı Parmenides, şair Homeros ve Hesiodos başta olmak üzere kendinden önceki felsefe düşünürlerinden etkilenmiştir³En önemli hocası Sokrates'tir. Platon, yaşadığı dönemdeki siyasi çatışmalara tanık olması ve hocası Sokrates'in doğruluk ve adalet uğruna haksız yere ölüme gitmesi üzerine, sosyal düzen ve siyasi rejimler üzerine felsefi araştırmalara yönelmiştir. Yaklaşık 387 yılında Atina yakınlarında Akademi olarak anılan okulu kurmuş ve hayatının büyük kısmını burada ders vererek geçirmiştir. En ünlü öğrencisi Aristoteles'tir. MÖ 347 yılında vefat etmiştir.⁴

³ Fahrettin Olguner, Eflâton, TDV **İslâm Ansiklopedisi**, c.10, İstanbul, (1994): 10. Cilt s. 469

⁴ Macit Gökberk, "İlkçağ Felsefesi" içinde "Platon", **Felsefe Tarihi**, İstanbul, (1993): s. 57-73

Eski Yunan'da ruh hakkında sonraki dönemler için belirleyici olan ilk düşünceler Platon tarafından ortaya atıldığı için, bu konuda öncelikle onun düşüncelerini ele almak istiyoruz. Platon'un ruh anlayışında hocası Sokrates'in ve ruhun özünün ebedî dünyaya ait olduğu görüşünü savunan Pythagorasçı düşüncenin etkileri görülmektedir. Platon'un ruh konusunda merkeze aldığı düşünce, ruhun idealar alemiyle⁵olan ilişkisidir. Ruhun ezeli ve ebedî olduğu düşüncesine sahiptir ve bu düşüncesini ruhun idealar âlemiyle olan ilişkisiyle açıklamıştır. Bu anlayışa göre ezeli ve ebedî olan ruh, bedenden önce var olmuştur ve bedenin ölümünden sonra da başka bir âlemde yaşamaya devam edecektir. Platon, ruhu “kendiliğinden hareket ilkesi” olarak tanımlamaktadır. Ruh, kendi kendine hareket ettiğinden ve hareketin kaynağı olduğundan, sürekliliğe sahiptir ve sonsuzdur.⁶ Burada hareket ile kastedilen, sadece yer değiştirme değil, üzülme, arzu etmek, öfke duymak, düşünmek, hatırlamak dâhil her anlamda değişimdir.⁷

Platon, devlet kurumunu büyütülmüş bir insan gibi ele almıştır. Bu nedenle devlet ve insanı bazı özellikleri açısından birbirine benzeterek, nasıl ki insanı oluşturan farklı kısımlar varsa, devleti oluşturan farklı sınıfların olduğunu belirtmiştir. Buradan hareketle ruhu akıl, irade (öfke) ve istekler (arzu) olarak üç kısma ayırmıştır.⁸ Ruhu temelde rasyonel olan ve rasyonel olmayan iki kısma ayırmasının ardından bu kısımlara üçüncü olarak öfke kısmını da eklemektedir. Platon felsefesinde hesaplayan, düşünen, rasyonel davranan kısım akıl olarak adlandırmıştır. Diğer kısım sadece arzulayan, zevk almak isteyen rasyonel olmayan kısımdır. Bir diğer kısım ise öfke (hayatta kalma kavgası veren) ile alakalı akla daha yakın olduğunu düşündüğü kısımdır.⁹ Platon'a göre akıl ve öfke kısımları isteyen kısmı kontrol altına almaktan sorumludur. Bütün bu kısımlar birbirleriyle mücadele hâlinindedirler. Ancak kendi görevlerini yerine getirdiklerinde dengeli, doğru ve mutlu insan olmanın mümkün

⁵ Her şeyin mükemmel halinin ve hakikatinin bulunduğu alem

⁶ Mustafa Kaya, Platon'un Ruh Kuramı, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, c.15 sayı 1, (2013) s. 171-175 DOI: 10.5578/JSS.6784

⁷ Platon, **Yasalar**, çev. Candan Şentuna- Saffet Babûr, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, (1998): 892a - 896a s. 391-397

⁸ Platon, **Devlet** çev. Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, (1999): 435b, 435c, 435e, 436b

⁹ Platon, **a.g.e.**, 439-440

olduğu görüşündedir.¹⁰ Platon, bu üç parçalı ruh görüşünde, bedende onlara karşılık gelecek belli organlar belirlemiştir. Buna göre ruhun akıl kısmı beyine, irade kısmı kalbe, istekler kısmı da karın bölgesine karşılık gelmektedir.¹¹

1.3. ARİSTOTELES’TE BİTKİSEL VE HAYVANSAL RUHLAR

İlk çağ Yunan filozoflarından Aristoteles’in MÖ. 384 yılında Trakya’daki Stageira’da doğduğu bilinmektedir. Babası Nikomakhos, Makedonya Kralı II. Filip’in babası II. Amyntas’ın özel hekimidir. Platon’dan ders almak için 367 yılında Atina’ya gitmiştir. Her ne kadar Platon’un çok başarılı bir öğrencisi olsa da sonraları Platon’un felsefi sistemini eleştirmiştir. Hocasının ölümü üzerine Assos’a¹² gitmiş ve buradaki Akademi’de özellikle hocasının idealer teorisini eleştirdiği derslerini sürdürürken ahlâk ve siyaset alanındaki düşüncelerini de kaleme almıştır. Atina’da kendi okulunu kuran Aristoteles burada dersleri öğrencilerin arasında gezerek anlattığından onun felsefe ekolüne Peripatos (el-Meşşai¹³) adı verilmiştir.¹⁴ Aristoteles 322 yılında Khalsis’te ölmüştür.

Aristoteles’in ruh anlayışına giriş yaparken temel nokta olarak hayat, canlıyı cansızdan ayırmaktadır. Burada canlıyı cansızdan ayıran asıl sebep ruh görüşüdür.¹⁵ Ruh, maddi bir cevher olmamakla birlikte bir bedende ve belirli nitelikteki bir bedende bulunmaktadır. Buna göre ruh belli bir *entelekhia*’dır¹⁶ ve belli bir güce sahip olan şeyin biçimidir.¹⁷ Aristoteles hayatı beslenmek, büyümek, yaşlanmak olarak tanımlarken aşağı olandan üstün olana doğru sıralama yaparak ruhun yetilerini de açıklamaktadır. Ruhun yetileri olarak sözü edilen yetiler bitkiler, hayvanlar ve insanlardaki; beslenme, isteme, duyma, hareket etme ve akıl yürütmedir. Ruhun

¹⁰ Platon, **a.g.e.**, 581

¹¹ Platon **Timaios**, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, (2015): Kısım 69e-70b, s.86-89

¹² Edremit körfezinde bugünkü Behramköy’ün bulunduğu yerdir.

¹³ Yürüyen anlamına gelmektedir.

¹⁴ Mahmut Kaya, “Aristo”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c.3, İstanbul, (1991): s. 375.

¹⁵ Mustafa Kaya, Aristoteles’in Ruh Anlayışı, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sayı 18, (2014): s. 93

¹⁶ Ruhun gizil güç hâlinde varlığı; kendini gerçekleştirmek ve tamamlamak üzere kendini düzene sokması.

¹⁷ Aristoteles, **Ruh Üzerine**, s.73-78

yetileri hiyerarşik bir sıra dahilinde, önce olan her zaman sonra gelende güç halinde bulunmaktadır.¹⁸

Aristoteles ruhu bitkisel (besleyici), hayvansal (duyusal) ve insani (akıl) olmak üzere üçe ayırmıştır. İnsani ruh felsefe alanına daha çok girdiğinden ve tezimizin konusu olan eserin ruh (nefs) hakkındaki bölümünde bitkisel ve hayvansal ruhlar söz konusu edildiğinden bunlarla daha çok ilgileneceğiz. Belli bir hiyerarşi içindeki ruhun güçleri alt dereceden üst dereceye doğru sıralanır. En alt derecede olan bitkisel ruhun işlevleri hayvansal ruhun ve insani ruhun içinde de güç halinde yer almaktadır.¹⁹ Aynı şekilde hayvansal ruhun işlevleri de insani ruhun içinde güç halinde bulunmaktadır. Bütün hayvan ve insanlarda bitkisel ruha ait işlevler olan beslenme, büyüme ve üreme gücü vardır ve bu güçler hayatın devamlılığını sağlar. Hayvansal ruha ait duyuşsal özellik de insani ruh içinde bulunmaktadır.²⁰ Bu görüşe göre hayvanlarda, bitkisel ruh sayesinde beslenme, büyüme ve üreme gücüne sahiptirler. Hayvanlar, hayvansal ruha özgü yeteneklerle değil, bilkuvve olarak sahip oldukları bitkisel ruh sayesinde beslenmekte, büyümekte ve üremektedir. Yani hayvanın kendisi bilfiil bitki olmadığı halde bilkuvve (potansiyel) olarak onun beslenme, büyüme ve üreme yeteneklerine sahip ve bunları fiil haline çıkarabiliyor. Burada doğrudan hayvana özgü işlevler duyu ve istemli harekettir dolayısıyla bu işlevler hayvansal ruhtan kaynaklanmaktadır.

1.4. GALEN'İN RUH ANLAYIŞI

İslâmi literatürde Câlînûs olarak anılan Galen yaklaşık 129 yılında Bergama'da doğmuştur. Mimar babasının ona aritmetik ve geometri öğrettiği ardından da onu mantık, sonra da tıp eğitimi için teşvik ettiği bilinmektedir. Galen, Bergama ve İskenderiye'de felsefe ve tıp eğitimleri görmüş Yunanistan, İtalya, Filistin gibi Akdeniz ülkelerinde bulunmuştur. Kariyeri boyunca gladyatör birliğine başhekimlik yapmış, halka açık anatomi gösterileri, diğer doktorların tedavi edilemez olarak nitelendirdiği zengin ve etkili hastalarla elde ettiği başarıları ile bir filozof ve doktor olarak ününü arttırmıştır. Galen anatomiye tıp bilgisinin temeli olarak görmüş ve hayvanlar üzerinde deneyler yapmış ayrıca iskelet sistemi, kaslar üzerinde çalışmalar

¹⁸ Aristoteles, **a.g.e** s. 81

¹⁹ Aristoteles, **a.g.e** s. 79-85

²⁰ David Ross, **Aristoteles**, (Çev: Prof. Dr. A. Arslan), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, (1993)

yapmıştır. Galen'in tıbbi ve felsefi çalışmaları Orta çağ boyunca hatta daha sonra Avrupa ve ötesinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Yaklaşık olarak 216/217 yılında vefat etmiştir.²¹

Galen'in ruh anlayışında kendinden önceki düşüncelerle birlikte Platon'un ruh anlayışının izlerini de görmekteyiz. Platon'un üç parçalı ruh görüşü Galen'in beden fizyolojisinin merkezinde yer almaktadır. Galen ruhu üç kısma ayırmıştır. Ruh için yapmış olduğu üç parçalı ayırımı ruhun her bir parçasının vücutta belli işlevlere sahip olduğu ve bu işlevleri yerine getirdiklerinde vücut sağlığı ve organ işlevlerinin doğru ve güçlü bir şekilde olacağı görüşünü belirtmektedir. Ruh ve ruhun vücutta organlardaki işlevlerini açıklamak için pneuma teorisini kullanmıştır.²² Ruhun akıl, irade, istekler kısımları vücutta beyin, kalp ve karaciğerden oluşan vücut parçalarına yerleşir ve vücudun geri kalanına sinirler, arterler, damarlardan oluşan üç sistem aracılığıyla bağlanır. Bu üç sisteme, vücutta çeşitli psişik ve hayati kapasitelerin iletilmesinden sorumlu üç tür pneuma karşılık gelir: pneuma psychion (beyin), pneuma zootikon (kalp) ve pneuma physicon (karaciğer).²³ Bu üç sistemde ruhun yerleştiği organlar, Galen'in fizyolojisinde merkezdeki organlardır. Beyin; algı ve hareketten, kalp; kan akımı ve vücut ısısından, karaciğer; beslenme ve büyümeden sorumludur.²⁴

²¹ Nutton, V. (2022, January 1). Galen. Encyclopedia Britannica

²² Robert J. Hankinson, Galen's Anatomy of the Soul. **Phronesis**, (1991). 36(2), 197–233.
oi:10.1163/156852891321052787

²³ Philip Van der Eijk, Galen on Soul, Mixture and Pneuma, Ed. B.Inwood § J. Warren, **Body and Soul in Hellenistic Philosophy**, Cambridge University Press, Cambridge, (2020): s.62-88.
doi:10.1017/9781108641487.004

²⁴ Singer, P. N., "Galen", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/galen/>

İKİNCİ BÖLÜM

2. EL-MECÛSÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

2.1. EL-MECÛSÎ'NİN HAYATI

Ali b. Abbas el-Mecûsî, İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem²⁵ asıllı bir hanedan olan Büveyhiler'in²⁶ Bağdat hakimiyeti döneminde yaşamıştır. Özellikle Emîrül-ümerâ Adudüdevle Ebû Şücâ'Fennâ Hüsrev b. Rükiddevle'nin²⁷ (ö. 372/983) iktidarı sırasında yaşamış ve muhtemelen Adudüdevle'nin adına kurulmuş Adudî Bimâristanı'nda²⁸ çalışmış dönemin önemli bir hekimidir.²⁹ İran'ın Güneybatısında, Ahvaz yakınlarında bulunan Arecân şehrinde yaklaşık 930(?) yılında doğduğu tahmin edilmektedir.³⁰ Ali b. Abbas el-Mecûsî, doğduğu söylenen yerlerden dolayı el-Ahvazi veya el-Arrecani olarak da anılmaktadır. Mecûsî lakabı ile anılmasının sebeplerinden biri mecusîlik inancına sahip bir aileden gelmesi olarak veya bu lakabın Irak'ta bulunan "Mecûsa" kentinde bulunduğu için de kullanıldığı belirtilmektedir. Batı dünyasında "Haly Abbas" olarak bilinmektedir.³¹ Hayatı hakkındaki bilgilerimiz, yazmış olduğu *Kâmilü's-şinâ'ati't-tıbbiyye* eserinden, İbnü'l-Kıftî'nin *İhbârü'l-ulemâ* ve İbn Ebû Usaybia'nın *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-e'tibbâ* adlı eserlerinden ulaşabildiğimiz kadardır.³² Ebu'l-Hasan Ahmed et-Taberi'nin de hocası olduğu bilinen Şîraz'ın ünlü hekimlerinden Ebû Mâhir Mûsâ b. Seyyâr'dan tıp eğitimi aldığını kaydetmiştir.

Bağdat'ta Adudüdevle Ebu Şuca' Ibn Buveyh'in (324-372/936-983) özel hekimliğini de yaptığı sırada hükümdara, mükemmel tıp sanatı anlamını taşıyan eseri,

²⁵ İran'da Gîlân eyaletinin bir kısmı ve Hazar Denizinin güneybatısı ile Kazvin arasındaki dağlık bölge. Ayrıca bu bölgede yaşayan kavmin adı

²⁶ 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm sürmüşlerdir

²⁷ Büveyhî hükümdarı (978-983)

²⁸ İslâm dünyasında hastanelerin adı, dârüşşifâ

²⁹ Bekir Karlıağa, Aykut Kazancıgil, "Ali ibn Abbas el-Mecûsî ve "Kitâbü'l-Melik", **Tıp Tarihi Araştırmaları**, sayı 6, (1997): s. 23

³⁰ Ahmet Acıduman, Çağatay Aşkit, "Ali b. el-'Abbâs el-Mecûsî'nin Kâmilü's-Şinâ'ati't-Tıbbiyye adlı ünlü eserinde gebelerin ve çocukların tedbiri üzerine", **Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi**, sayı 60,(2017): s. 65

³¹ Ahmet Ağırakça, "Ali Ibn Abbâs el-Mecûsî el-Ahvâzî", **İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII. / XIII. Yüzyıla Kadar)**, (2016): s. 185

³² L. Richter-Bernburg, "Ali B. 'Abbâs Majusî", **Encyclopaedia Iranica**, I/8, (1985): s. 837-838

Kâmilü's-şınâ'ati't-ṭibbiyye'yi takdim etmiştir. Eser, ayrıca *Kitābu'l-Melikī* (Kraliyet Kitabı), *el-Kānūnu'l-Adūdī fi't-Ṭıbb*, *el-Kānūnu'l-Melikī fi't-Ṭıbb* isimleri ile de bilinmektedir.

Kâmilü's-şınâ'ati't-ṭibbiyye, yazıldığı döneme kadar olan tıp ile ilgili eserler arasında sistematik, düzenli, teorik ve pratik bilgiyi bölümlere ayırıp kapsamlı tıp bilgisi sunan bir eserdir. Arapçadan Latinceye çevrilen ilk tıp eseri olduğu söylenen bu eser, İbn-i Sīnā'nın *el-Kānūn fi't-Ṭıbb* adlı eseri yazılncaya kadar İslam ve Batı dünyasının önemli kaynaklarından biri olmuştur.³³ el-Mecûsî'nin ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte bazı kaynaklara göre MS. 982 ve 995 yılları arasında vefat ettiği bilgisi yer almaktadır.³⁴

³³ Ahmet Ağırakça, *a.g.e*, s.185

³⁴ Naser Pūyan, "HALY 'ABBAS, Iranian Celebrated Physician who wrote an excellently organized Medical Compendium", *Quarterly Journal of Medical Ethics*, cilt 2, sayı 7, (2008): s.15

Şekil: *The Royal Book*'un Antakyalı Stephanus çevirisinin Michael de Capella tarafından yorumlanan latince 1523 Lyon baskısı (Ansiklopedi Universelle de la Langue Francaise-ABCES)³⁵

2.2. EL-MECÛSÎ'NİN ESERLERİ

2.2.1. el-Mecûsî'nin *Kâmilü's-şınâ'ati't-tıbbiyye* Dışındaki Eserleri

el-Mecûsî'nin tezimizin konu edindiği *Kâmilü's-şınâ'ati't-tıbbiyye* adlı eseri dışında yer alan diğer eserleri kaynaklarda şu şekilde kaydedilmiştir:

Kitâb fi't-tıb: Tıp ile ilgili olan bu eserin bir nüshasının Almanya Göttingen Kütüphane no:96'da bulunduğu kaydedilmektedir.

Risâle fi'l-fasd: Kan aldırma ile ilgili bu eserin Rabat Kütüphanesi Kettâniye kitaplığı no:938'de kayıtlı olduğu belirtilmektedir.

Mudevatu'l-emrâd bi'l-edviyeti'l-müfrede: Bu eser hakkında müfred ilaçlarla tedavi hakkında yazılmış bir eser olduğu bilgisi dışında bilgi yoktur.³⁶

2.2.2. el-Mecûsî'nin *Kâmilü's-şınâ'ati't-tıbbiyye* Adlı Eseri

el-Mecûsî'nin *Kâmilü's-şınâ'ati't-tıbbiyye* adlı eseri, erken dönem İslam tıp literatüründe yazılmış en kapsamlı ve iyi organize edilmiş ansiklopedik tıp eseridir. İslam tıbbının yazıldığı döneme kadarki tüm yelpazesini içinde barındıran bu eser, üslubu, sistematığı ve kesinliği ile hem tıp öğrencileri hem de uygulayıcılar için alanında döneminin en önde gelen eserlerinden biri olmuştur. Bu eser, İbn Sînâ'nın *el-Ķânûn fi't-tıbb* adlı eserinin yazılmasından önce büyük yankı uyandırmış ve İslam tıbbının o dönemde sahip olduğu düzeyi göstermesi bakımından çok önemli bir yere sahip olmuştur.

Kâmilü's-şınâ'ati't-tıbbiyye, ilk olarak Constantinus Africanus (M.S. 1020-1087) tarafından yaklaşık 1060 yılına doğru el-Mecûsî'ye atıfta bulunmadan *Pantegni* (*Liber Pantegni*) adıyla Arapçadan Latinceye kısmen çevrilmiştir. Salerno Tıp

³⁵ Ahmet Acıduman, Berna Arda, Esin Kahya, Deniz Belen, "The Royal Book by Haly Abbas From the 10th Century: One of the Earliest Illustrations of the Surgical Approach to Skull Fractures", *Neurosurgery* S.67, s.1468, 2010.

³⁶ Ahmet Ağırakça, **a.g.e**, s.195

Okulu'nda ders kitabı olarak okutulmuş olan bu çevirinin bölümleri, Constantinus Africanus'un bütün yapıtlarından oluşan *Operum Reliqua* içinde 1539'da Bale'de yayınlanmıştır.³⁷ Bu çevirinin ardından eser, 1127'de Antakyalı Stefan tarafından el-Mecûsî'nin eseri olduğu belirtilerek tekrar çevrilmiştir.³⁸ Bu nedenle Avrupa'da *Liber Regius* ya da *Pantegni* adlarıyla bilinmektedir.³⁹

el-Mecûsî, eserinin önsözünde, tıp alanında İslâm öncesi ve İslâmî dönemde yazılmış bütün eserleri incelediğini ve hiçbir eserin tıbbî tüm yönleriyle açıklayamadığını, köklü ve kapsamlı bir bilgiye sahip olabilmek için gerekli bilgileri bir araya getiren mükemmel bir eser bulamadığını belirtmektedir. el-Mecûsî mükemmel bir eser yazmak amacıyla kitabının önsözünde, Hipokrat (M.Ö 460?-375?), Galen (öl. M.S. 200?), Oribasius (M.S. 320-400/403), Paulus Aegineta (M.S. 625-690), Heron (Ahron), Yuhanna bin İsrâfiyûn (9. yy.'ın ikinci yarısı), İbn Mâseveyh (777-857) ve Zekeriyya er-Râzî'nin (865-925) eserlerini incelediğini belirtmektedir.

el-Mecûsî'ye göre Hipokrat, eserlerini kısa ve öz yazması sebebiyle birçok noktayı anlaşılabilir bırakmış ve bu nedenle okuyucularının yorumuna ihtiyaç duymasına yol açmıştır. Ona göre Galen'in ise her biri ayrı bir konuyu ele alan çok sayıda eser yazmasına rağmen, bu eserlerde çok fazla tekrar vardır. Oribasius ve Paulus Aegineta'nın eserleri ise Galen'in aksine eksiktir. Oribasius'un eserleri, mizaçlardan ve organlardan çok kısa şekilde söz eder ve kitaplarında ameliyatlar ile ilgilenilmediğini belirtmektedir.

el-Mecûsî, sonraki dönemlerde yaşayan hekimler arasında da tıbbî tüm yönleriyle işleyen bir eser bulamadığını dile getirmektedir. Heron (Ahron), hastalıklar ve bunların belirtileri, nedenleri ve tedavileri ile başka tıp konularını anlattığı bir eser

³⁷ Bekir Karlıağa, Aykut Kazancıgil, a.g.e, s. 25

³⁸ Edward Theodore Withington, "XXIX.Arabic Medicine (2); The Eastern Caliphate", **Medical History from the Earliest Times**, (1892): s. 150

³⁹ Sami Khalaf Hamarneh, "Ibn al-Majusi", **Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures**, (1997); s. 409

yazdığı halde, onun eseri kapsamına göre kısa ve birçok kısım okuyucu için açıklanmaya ihtiyaç duyulacak şekildedir. Yuhanna bin İsrâfiyûn'un ise sadece hastalıkların tedavisi, ilaçla tedavi ve diyet açısından ameliyatla uğraşmadan bahsettiği bir kitap yazdığını, birçok hastalığı ve hastalıkların farklı tedavi yöntemlerini gözden kaçırdığını belirtir. Ayrıca eserde sınıflandırma ve düzen konusunda eksiklikler olduğunu da eklemektedir. Ibn Maseveyh için kitabının teorik kısmının kusurlu olduğunu söyler. Zekeriyâ er-Râzî'ye geldiğinde ise onun eserlerini tek tek incelemiştir. *et-Tıbbü'l-Manşûrî* adlı eserinin tıp sanatını ilgilendiren her şeyi özet olarak ele aldığını ve ele aldığı konuların hiçbirini ihmal etmediğini ancak özlü bir şekilde yazıldığından eksik taraflarının bulunduğunu söylemektedir. *el-Hâvî* adlı eserine gelince sağlığın korunması ve hastalıkların ilaç ve gıda kullanımıyla tedavisi, doktorlar için önemli olan her şeyden bahsettiğini, hastalıkların belirtilerini ortaya çıkarıp hastalıkların tedavisi ve bu sanatı öğrenmek isteyen herkes için gerekli olan hiçbir şeyi ihmal etmediğini ancak elementlerin, mizaçların, mizaçların bilimi gibi doğal şeylerden, organların ve cerrahinin yapısından fazla söz etmediğini belirtir. Bu eser ona göre tasnifi yapılmamış, genel noktalara değinilmiş bir eserdir.

el-Mecûsî, kendi eserine gelince, sağlığın korunması ve hastalıkların tedavisi için gerekli olan ve hünerli bir doktorun vazgeçemeyeceği her şeyi kitabında aktaracağını belirtmiştir.⁴⁰

Eser, ilk bölümü teorik ve ikinci bölümü pratik olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Her biri 10 makaleye ayrılmış iki bölüm halinde toplamda 20 makaleden oluşmaktadır. Makaleler de alt başlıklara ayrılarak yazılmıştır.⁴¹

Kitabın teorik tıp konularını ele alan ilk bölümü şu makaleleri kapsamaktadır: Birinci makale, 25 başlıktan oluşmaktadır ve tıba genel giriş, Hipokrat yemini, hekimin görevleri ve deontoloji hakkındadır. İkinci makale, 16 başlıktan oluşmaktadır

⁴⁰ Lucien Leclerc, Ali Ben El Abbas El Madjoussy, **Historie de la médecine arabe I**, cilt 1, (1876); s. 381-388

⁴¹ Emilie Savage-Smith, The Great Systematizers, **Islamic Culture and the Medical Arts**, (1994); s. 20

ve özellikleri bakımından birbirine benzeyen ve yakın organların (kemikler, damarlar, kıkırdak, zarlar, saçlar vb.) anatomisi ve yararları hakkındadır. Üçüncü makale 37 başlıktan oluşmaktadır ve birbirleriyle ilişkili ve yakın olan organlar (beyin, gözler, burun, akciğerler, kalp, böbrek vb.) hakkındadır. Dördüncü makale, 20 başlıktan oluşmaktadır ve insanın vücudundan ve belli organlardan aldığı güçler (doğal, hayvânî ve nefsânî üç yeti, ölüm nedenleri ve duyu algısı) hakkındadır. Beşinci makale, 38 başlıktan oluşmaktadır ve hava ve rüzgâr, hareket ve dinlenme, yeme ve içme, uyuma ve uyanma, duygular vb. hakkındadır. Altıncı makale, 36 başlıktan oluşmaktadır ve hastalıklar, hastalıkların sınıflandırılması ve nedenleri hakkındadır. Yedinci makale, 18 başlıktan oluşmaktadır ve hastalıklar ile hastalıkların teşhisini gösteren genel belirtilerin (nabız, idrar, ateş, balgam, tükürük ve terleme gibi semptomlar ve bunların teşhisi) bilinmesi hakkındadır. Sekizinci makale, 22 başlıktan oluşmaktadır ve hastalıkların nedenleri ve ilk belirtileri hakkındadır. Dokuzuncu makale, 41 başlıktan oluşmaktadır ve iç hastalıkların nedenleri ve semptomları (baş ağrısı, epilepsi, göz hastalıkları, sindirim bozuklukları vb.) hakkındadır. Onuncu makale, birinci kısmın son bölümüdür ve 12 başlıktan oluşmaktadır. Bir hastalığın uyarı işaretleri, yani hastalıkların başlangıç durumu veya gidişatının, hastalığın ağır ve uzun süreli mi olacağı ya da bitmekte olup olmadığı yahut da hastalığın iyileşmesi ya da kötüye gitmesine dair bilgi verip vermediği hakkındadır.

Kitabın pratik tıp konularını ele alan ikinci bölümü ise şu makaleleri kapsamaktadır: Birinci makale, 31 başlıktan oluşmaktadır ve sağlığın korunması ve koruyucu hekimlik hakkındadır. İkinci makale, 57 başlıktan oluşmaktadır ve basit ilaçlar ve hastalıkların nasıl tedavi edileceği hakkındadır. Üçüncü makale, 34 başlıktan oluşmaktadır ve ateş ve şişliklerin tedavisi hakkındadır. Dördüncü makale, 52 başlıktan oluşmaktadır ve bedenin dış kısmında görülen hastalıkların (cilt hastalıkları ve yanıklar, ısırıklar ve zehirlenmeler) tedavileri hakkındadır. Beşinci makale, 80 başlıktan oluşmaktadır ve tedaviler hakkındadır. Altıncı makale, 18 başlıktan oluşmaktadır ve solunum organları hastalıkları ve tedavileri hakkındadır. Yedinci makale, 51 başlıktan oluşmaktadır ve sindirim organlarının hastalıkları ve tedavileri hakkındadır. Sekizinci makale, 35 başlıktan oluşmaktadır ve üreme organları hastalıkları ve tedavileri hakkındadır. Dokuzuncu makale, 111 başlıktan oluşmaktadır

ve kan alma, dağlama, kırık ve çıkıkların tedavisi ve vücut bölümlerinin yukarıdan aşağıya sıralanması dâhil olmak üzere cerrahi tedavi hakkındadır. Onuncu makale, 30 başlıktan oluşmaktadır ve bileşik ilaçlar için tarifler ve bunların kullanımları hakkındadır.⁴²

2.2.3. el-Mecûsî'nin Eserinde Nefs ve Ruh

el-Mecûsî'nin hayatına dair bilgileri tezin önceki bölümlerinde yer vermiştik. Bu sebeple doğrudan onun nefis ve ruh anlayışına odaklanacağız. el-Mecûsî'nin nefis ve ruh hakkında bilgilerine/düşüncelerine *Kâmilü's-şinâ'ati't-tıbbiyye* eserinin teorik konular içeren ilk bölümünün dördüncü makalesi: fiiler, nefisler ve ruhlar kısmından ulaşabilmekteyiz. el-Mecûsi eserinin önsözünde kendinden önce yazılmış tıp eserleri hakkında görüşlerini belirttiği bir bölüm yazmıştır. Eserinin nefis konulu dördüncü makalesinde de verdiği bilgilerde bazı yerlerde Hipokrat, Galen vb. isimlere yer vermiş ve onların görüşleri üzerine yorumlarda ve eklemelerde bulunmuştur.

el-Mecûsî kendinden önce yaşamış ve tezde bahsi geçen alimler gibi üç parçalı ruh görüşüne sahiptir ancak eserinde bu görüşü olabildiğince ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır.

el-Mecûsi'ye göre nefis; tabî kuvvetler, hayvânî kuvvetler ve nefsânî kuvvetler olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Tabî kuvvetler, tabiata özgü kuvvetlerdir ve üreme, büyüme, beslenme fiillerine sahiptir. Hayvânî kuvvetler, hayatiyeti sağlayan, hayati ısının dengesinin korunması için kalbin ve atardamarın gevşemesi ve kasılmasıdır. Nefsânî kuvvetler, nefse özgü hareketlerdir ve bir kısmı nâtik hayvan ve hayvanlar için geneldir. Nefsânî kuvvetlerde duyu organlarıyla gerçekleşen duyumsama ve istemli hareket nâtik hayvan ve hayvanlar için genel fiiler iken tahayyül, düşünme ve hatırlama nâtik hayvana özgüdür ve hiçbirisi tam anlamıyla hayvanda tam olarak bulunmamaktadır.⁴³

el-Mecûsî nefis ve ruh arasındaki ilişkiyi ise şöyle ele alır: Nefsin az önce açıkladığımız kuvvetleri çeşitli süreçler sonucunda kendi fonksiyonlarını yerine

⁴² Ahmet Ağırakça, **a.g.e**, s.187-193

⁴³ bkz. aş. birinci bölüm s. 19-23

getirdikten sonra artık ruh ve onun oluşumu devreye girmekte ve el-Mecûsî'ye göre ruh, nefsin kuvvetlerinin gerçekleşmesi sayesinde ortaya çıkan ve böylece canlılığı sağlayan hayatî ısı ve ondaki denge olarak anlaşılmaktadır.⁴⁴

2.2.4. el-Mecûsî'nin Eserinde Dördüncü Makalenin İlk On Bölümünün İçeriği

Dördüncü makalenin birinci bölümü, kuvvetler, fiiller ve ruhlar konusuna giriş mahiyetindedir. Bölümün başlangıcında, temel olarak hayvanların, bitkilerin ve madenlerin birbirleri üzerinde etkisi olan dört unsurdan oluştuğu ve buradan hareketle mizaç tanımları verilmiştir. Hayvan ve bitkilerin tedbiri tabiat ile, hayvanların tedbiri nefis ile gerçekleşir. Tabiat ve nefsin işlevlerini gerçekleştirmesine imkân verecek üç tür kuvvet vardır. Bu kuvvetler, tabii kuvvetler, hayvani kuvvetler ve nefsani kuvvetlerdir ve bu kuvvetlerin özellikleri, ayrımları, fiilleri, hareketleri açıklanmıştır.

İkinci bölüm, tabî kuvvetlerinin yerinin karaciğer olduğu ve atar olmayan damarlar ile vücudun tüm organlarına buradan yayılıp iletildiği bilgisi ile başlamaktadır. Bu kuvvetler oluşturucu (*el-kuvvetü'l-müvellide*), yetiştirici (*el-kuvvetü'l-mürebbiye*) ve besleyici kuvvet (*el-kuvvetü'l-gâziyye*) olmak üzere üç sınıfa ayrılmıştır. Bu üç kuvvetin fiilleri, özellikleri ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Her bir kuvvetin fiilleri, organlar ile ilgili bütün etkileşimleri, organ oluşumu, oluşumda etki şekilleri açıklanmaktadır.

Bu kuvvetler birbirleri ile ilişki içindedir ve bu kuvvetlerin fiilini gerçekleştirmesine ve tamamlamasına yardımcı başka kuvvetler de vardır. Besleyici kuvvetin yetiştirici kuvvete hizmetiyle birlikte çekici kuvvet, tutucu kuvvet, ikincil değiştirici kuvvet (sindirim kuvveti) ve itici kuvvet olmak üzere dört tabî kuvvet de ona hizmet eder. Her organ bu dört tabî kuvvet ile kıvam bulur ve sabit hale gelir. Bunlar, vücutta besinleri ve maddeleri sevk ve idare eden tabî kuvvetlerdir. Bu dört tabî kuvvetin vücut organlarında nasıl karşılaştığı, etkileri, özellikleri, işlevleri vücut ve tarım gibi farklı alanlardan örnekler verilerek anlatılmıştır

Üçüncü ve dördüncü bölümlerde çekme, sindirim, itme ve tutma kuvvetleri fiillerinin hislerde (duyularda) nasıl tezahür ettiğini Galen'in mide ve rahim örnekleri üzerinden ayrıntılı bir şekilde izah edilmiştir. Zira bu iki organdaki tabî fiiller, hisleri

⁴⁴ bkz. a.ş. yedinci bölüm s. 42

açıklamakta ve bunların fiillerini diğer organların fiilleriyle kıyaslamının mümkün olduğu belirtilmiştir.

Beşinci bölümde hayvânî kuvvetler için canlılığın olduğu kaynağın kalp olduğu ve buradan başlayarak atardamarlardan vücudun diğer organlarına geçip onlara can verdiği tanımı yer almaktadır. Burada kalbin ve atardamarların gevşeme ve kasılmasını sağlayan fâil (etkin) kuvvetten bahsedilmektedir. Gevşeme ve kasılmaya bağlı hareketlerin vücut üzerinde oluşumu ve etkileri ayrıntılarıyla anlatılmış ve buradan hareketle solunum hareketinin gerçekleşip bu hareketin kaslar ve sinirlerce gerçekleştirilen istemli bir hareket olduğu kanısı yer almaktadır.

Altınca bölümde solunum işlevinin hayati ısının (garîzî harâretin) dengesinin korunması, hayvanî ruhun beslenmesi ve nefsanî ruhun oluşturulması ihtiyacını gidermeyi sağladığı vurgulanmıştır. Solunumun hayat ve ölüm meselesi olduğu kanıtlarla sunulmaktadır.

Yedinci bölümde, ölüme yol açan sebepler, Galen'in *De Usu (Utilitate) Respirationis* eserinde "hayvanın ölüme maruz kalması için ya sadece beyin türünün terkîbinin fesâdı ya beyindeki rûhun fesâdı ya da sadece garîzî harâretin fesâdının gerekli olduğu"⁴⁵ görüşü ile açıklanmıştır. Ölüm, Galen'in söz ettiği gibi hayati ısının dengesinin bozulması ile gerçekleşiyorsa, bu bozulmalar ya vücudun içerisinden ya da dışarıysından kaynaklanan sebeplere bağlanarak iç ve dış sebeplerde her durum için örneklerle birlikte ayrıntılı biçimde anlatılmıştır.

Sekizinci bölümde münfail hayvânî kuvvetlerin, hayati ısının dışarıdan bir etki tarafından hareket ettirilmesinden kaynaklandığı tanımı yer almaktadır. Öfke, galibiyet, liderlik hâllerinin ortaya çıkma, insanda bulunma hâlleri tıp sanatı için ihtiyaç duyulabilecek derecede açıklandığı belirtilmiştir.

Dokuzuncu bölümde nefsanî kuvvetlerin yerinin beyin olduğu ve nefsanî kuvvetlerin yönetimini sağlayan üç kuvvetten bahsedilir. Bu üç kuvvet tahayyülü sağlayan, tefekkürü sağlayan ve hatırlamayı sağlayan kuvvetlerdir. Bu kısımda

⁴⁵ bkz. aş. yedinci bölüm s. 42

kuvvetler insana özgüdür ve insanı gayr-ı nâtik hayvandan ayırdığı bilgisi ile bu kuvvetlerin işlevleri, özellikleri açıklanmıştır.

Onuncu bölümde beynin işlevini duyumsama ve istemli harekete alet olan (duyu organı işlevi gören) sinirler aracılığıyla yerine getirdiği ve nefsânî ruhun beynin loblarında bulunan sinirler vasıtasıyla diğer organlara cevherinden bir şeyler ileterek gerçekleştirdiği tanımı yer almaktadır. Organlar konusunda sinirlerin her bir durumu açıklanmış ve duyuusal kuvvetlerin her duyu organının duyularını (duyumsadıklarını) kendileri vasıtasıyla değiştirdiği kuvvetlerin ayrıntılarına değinilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ÇEVİRİ: DÖRDÜNCÜ MAKALE: KUVVETLER, FİLLER VE RUHLAR

3.1. BİRİNCİ BÖLÜM: NEFSÂNÎ, HAYVÂNÎ VE TABÎÎ⁴⁶ KUVVETLER

Yukarıda bahsettiklerimizden hareketle hayvanların, bitkilerin ve madenlerin yapıtaşlarının (erkân) parçaları birbiri için geçen ve birbirleri üzerinde etkisi olan dört unsurdan (üstukussât-ı erbaa)⁴⁷ oluştuğu açıklığa kavuşmuştur. Bu unsurların cisimlerdeki (bedenler) keyfiyetinden ortaya çıkan ve sıcaklık (*harâret*), soğukluk (*burûdet*), yaşlık (*rutûbet*) ve kuruluk (*yubûset*) oluşan şeye mizâç denir. Her hayvan, bitki ve madende ve her birinin ihtiyacı nispetinde bu mizaçtan bir miktar bulunur. Bu mizaç, hayvan ve bitkilerin tedbîrini (sevk ve idare, yönetim) sağlayan tabiatın ve nefsin işleyişinin kendileri aracılığıyla gerçekleştiği organizmaya (alet-edavat veya mekanizma) tekabül eder. Hayvan ve bitkilerin tedbîri tabiat ile, hayvanların tedbîri nefis ile gerçekleşir.

Eğer durum buysa, tabiat ve nefsin işlevlerini gerçekleştirmelerine imkân verecek kuvvetleri olmalıdır. Bu kuvvetler, açık ve seçik olarak, her birinin fiillerinden anlaşılmaktadır. Tabiatın fiilleri üreme, büyüme ve beslenmedir. Nefsin fiilleri ise kalbin ve atardamarların gevşemesi ve kasılmasıyla oluşan hayatiyeti sağlayan fiiller ile düşünme (*akıl*), ayırt etme (*temyîz*), duyumsama (*his*) ve istemli hareketi sağlayan fiillerdir. (Şu halde üç tür kuvvet vardır)⁴⁸. Birincisi, tabiata özgü kuvvetlerdir ve bunlara tabîi kuvvetler denir. İkincisi, hayatiyeti sağlayan kuvvetlerdir ve bunlara hayvanî kuvvetler denir. Üçüncüsü ise ayırt etme (*temyîz*), duyumsama (*his*) ve istemli hareketin kendisi ile gerçekleştiği nefse özgü kuvvetlerdir ve bunlara nefsanî kuvvetler denir.

Tabîi kuvvetlere gelince, fiilleri hayvanlar ve bitkiler için geneldir. Çünkü bu kuvvetlerin fiilleri üreme (*tevlîd*), büyüme (*gelişme, nümuv*) ve beslenme (*tegazza*) fiilleridir ve bu fiiller hayvanlar ve bitkilerde aynıdır. Üreme, hayvanlarda, sperm

⁴⁶ Tabîi” yerine “doğal” sözcüğü de kullanılabilir.

⁴⁷ Enâsır-ı erbaa

⁴⁸ Parantez işareti çeviriye konu metnin kendisinde mevcuttur.

(meni) özünün hayvan⁴⁹ın vücut organlarının özüne dönüşmesidir (*istihâle*). Büyüme (gelişme, nümuv), bu organların miktarının artması (hacminin genişlemesi), yani gençliğin sonuna kadar küçükten büyüğe geçişleridir.

Beslenme (besin, gıda) ise hayvanın, gerek dışarıdan ve cisimlerden nemi çeken hava dolayısıyla, gerekse içeriden ve garîzî harâretin boşalması (tahlîl) dolayısıyla kendisinden çözününen (ayrışan, tahliye edilen) şeyler sebebiyle yok olmamak (bütünlüğünü korumak) ve uzun süre zamana direnmek (mukavemet etmek) üzere hayatta kalması ve sağlığını koruması (bekâsı ve sebâtı) için organlardan çözünen şeylerin yerini alan şeydir.

(Nitekim), bitkilerin tohumdan oluşumu, yaprak ve dallara dönüşümü ve sonra bu oluşumun nihai süresine (belirli bir vakte, ömrünün sonuna) kadar büyüme ve gelişme ihtiyacı duyması ve kendisinden çözünen şeyler dolayısıyla büzülmemesi ve kurumaması için belirli bir süre durumunu (formunu) korumak (sağlam kalmak) üzere beslenme (besin) ihtiyacı duyması böyledir.

Hayvanî kuvvetlere gelince, bunlar bitkilere değil, nâtık ve gayr-ı nâtık hayvanlara geneldir. Bu kuvvetlerin tüm hayvanlardaki fiili garîzî harâreti korumak üzere kalbin ve atardamarların gevşemesi ve kasılmasıdır. Bu iki fiil (kasılma ve gevşeme), tüm hayvanlar için aynıdır.

Nefsânî kuvvetlere gelince, hissetmeyi (duyumsamay, algılamayı) ve istemli hareketi sağlayan kuvvetlerdir ve bu kuvvetlerin bir kısmı nâtık ve gayr-ı nâtık hayvan için geneldir. Çünkü hissetme; görme, işitme, koklama, tatma ve dokunma duyularından oluşur; istemli hareket ise hayvanın organlarının, (hayvanın) istediği ve kendisini soğutmak (soğukluk) üzere ihtiyaç duyduğu şey yönünde (yönelik) hareketidir.

Hayvanlarda fiillerin bu iki cinsi (duyumsama ve istemli hareket) eşittir (aynıdır). Bir kısmı ise nâtık hayvana özgüdür ve bunlar tedbîri sağlayan kuvvetlerdir. Bunlar hayal kurma (*tahayyül*), düşünme (*fikr*) ve hatırlamadır (*zıkr*). Bu kuvvetlerden hiçbiri gayr-ı nâtık hayvanda tam olarak bulunmaz. Bu fiillerin her biri, fâil kuvvetlerce hareket ettirilenin hareketidir ve ikisi basit ve dördü bileşik olmak üzere

⁴⁹ “Hayvan” olduğu açık olan bu sözcük, çeviriye konu nüshada “insan” olarak yazılmıştır.

(altı hareket)⁵⁰ten oluşur. İlk iki basit hareketin birincisi değişim ve dönüşüm hareketi, ikincisi ise mekanik (mekânsal) ve yer değiştirme hareketidir.

Değişim (*tagyir, tegayyür*) ve dönüşüm (*istihâle*) hareketine gelince, şeyler ya özleri itibarıyla değişir ve dönüşür ve buna oluş (*kevn*) ve bozuluş (*fesâd*) hareketi denir ya da sıcaktan (sıcaklık) soğuğa (soğukluk), yaştan (yaşlık) kuruya (kuruluk), beyazdan siyaha, tatlıdan acıya geçişte olduğu gibi nitelikleri itibarıyla değişir.

Mekanik hareket, biri düz bir çizgi üzerinde ve ileri-geri, sağa-sola, yukarı-aşağı olmak üzere doğrusal; diğeri ise gök cisimlerinin (yörüngeler) hareketi olan dairesel hareket olmak üzere iki farklı şekilde gerçekleşir.

Bileşik hareketler oluş (*kevn*), bozuluş (*fesâd*), büyüme (*nümuv*) ve çürüme (*izmihlâl*) hareketleridir. Oluş hareketi ise değişim (*tagyir, tegayyür*) hareketlerinin bir bileşimidir. Değişimden öz ve birçok nitelik itibarıyla değişimi kast ediyorum.

Bozuluş hareketi, oluş hareketiyle aynı sayıda hareketten oluşmakla birlikte oluş hareketlerine zıttır; şöyle ki oluştaki değişim sıcaklık yönünde bozuluştaki değişim soğukluk yönündedir.

Büyüme (*nümuv*) hareketi, dönüşüm (*istihâle*) hareketi ile mekanik hareketin bir bileşimidir. Çünkü büyüyüp artan (hacim itibarıyla) şey, kendisine dönüşebilecek şeyi, kendi kendine benzeyinceye (asimilasyon) kadar büyötmek için değiştirebilir. Büyüklüğünü (ölçeğini) uzunluk, genişlik ve derinlik olarak artırmakla birlikte türünü ve oluş hareketi ile büyüme hareketi arasındaki farkı olduğu haliyle korur.

Oluştta (*kevn*), değişim başka bir türe dönüşme biçiminde gerçekleşir; büyümede (*nümuv*) ise büyüme konu şeyi değişmekle birlikte türü aynı kalır.

Çürüme (*izmihlâl*) hareketine gelince, (bu hareket), artış hareketine zıttır ve tüm (her, bütün) azalış (naks, eksilme, küçölme) hareketi artış (ziyade, artma, büyüme) hareketidir⁵¹ ve hareket eden her (şey) bu (söz konusu) altı hareket (dolayısıyla) hareket eder. Hareket ettirene fâil, harekete fiil, hareket ettirilene münfail denir.

⁵⁰ Parantez işareti çeviriye konu nüshada mevcuttur.

⁵¹ Nüsha karşılaştırması yapmak gerekebilir.

Tabîi (kuvvetlerin) fiillere (gelince), bunların hareketlerinden biri (birincisi, bir kısmı), üreme fiilinde olduğu gibi, tek başına dönüşüm (istihâle) hareketidir. Bu, üreme fiilinin kendisi (özü, nefis), hayvan bedeninde sperm özünün organların özüne ve niteliğine dönüşümünde olduğu gibi, olmayanın (mâlem-yekûn) oluşu (kevn) olduğunda böyledir.

(İkincisi, diğer bir kısmı), tek başına mekanik harekettir. Kendi şekillerinde olan organlara çeken çekme fiili, organa çekilmiş olan şeyi tutma fiili ve besin sıvısını kendisiyle uyumsuz bir organdan uyumlu bir organa iten itme fiili ile (yoluyla) gerçekleşir.

(Üçüncüsü), hem dönüşüm (istihâle) hareketi hem mekanik harekettir. Organa ulaşan ve organa benzer maddenin organın özüne dönüşmesi ve uzunluk, genişlik ve derinliğinin (hacminin) artmasında (büyümesinde) geliştirme (yetiştirme, terbiye) fiili yoluyla gerçekleşir.

Hayvanî kuvvetlerin fiillerine gelince, bunların hareketi mekanik harekettir. Çünkü hayvan kuvvetlerinin hareketi sadece kalbin ve atardamarların gevşemesi ve kasılmasıdır. Gevşeme, merkezden çevreye doğru bir hareket, kasılma ise çevreden merkeze doğru bir harekettir.

Nefsânî (kuvvetlerin) fiillere gelince, (bunların bir kısmı), değişim hareketini harekete geçirir.

Bunlar hissî (duyusal) fiillerdir. Çünkü his (duyu), organın ve duyuların (hâs) doğasının (tabiatının) duyumsananın (mahsûs) doğasına (tabiatına) dönüşmesidir ve bunlardan (bazıları, bir kısmı) mekanik hareketi hareket ettirir (harekete geçirir) ve (bunlar) istemli hareketlerin fiilleridir.

(Şu halde), söylediklerimizden vücudun tüm organlarının fiillerinin kendileri aracılığıyla gerçekleştiği kuvvet cinslerinin (türlerinin) üç(ten ibaret) olduğu açıkça ortaya çıkmıştır (açıktır) ve bu türlerin her birinin ne yaptığını (işlevini) ve her bir türün (her sınıfın) fiilinin nasıl gerçekleştiğini netleştirdik. Bundan yola çıkarak tabiat kuvvetlerinden bahsedeceğimiz-edelim ve en iyi (en doğrusunu) Allah bilir.

3.2. İKİNCİ BÖLÜM: TABİİ KUVVETLERİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Derim ki, tabî kuvvetlerin yeri karaciğerdir. Atar-olmayan-damarlar ile vücudun tüm organlarına buradan yayılıp iletilir (ve bu kuvvetler üç sınıftır).⁵² Birincisi, oluşturucu kuvvet (el-kuvvetü'l-müvellide); ikincisi, yetiştirici kuvvet (el-kuvvetü'l-mürebbiye); üçüncüsü ise besleyici kuvvettir (el-kuvvetü'l-gâziyye).

Oluşturucu (veya doğurtucu) kuvvet meni ve adet kanından (hayız kanından) cenini oluşturan kuvvettir ve fiili spermin (menin) rahimde vuku bulduğu andan ceninin oluşumunu tamamlamasına kadar sürer. Geliştirici (veya yetiştirici) kuvvet ceninin organlarını geliştiren (büyüten) kuvvettir ve fiili ceninin oluşumu itibarıyla gençliğin sonuna kadar sürer ve ardından fiili inkitaya uğrar.

Besleyici kuvvet bir şeyin üzerinde bulunduğu organın uzunluğunu, genişliğini ve derinliğini artırmadan, ondan çözünen şey karşılığında, özüne benzer bir özü organlara geri verendir. Çünkü bu artış yalnızca geliştirici kuvvet (*el-kuvvetü'n-nâmiye*) içindir ve bu kuvvetin fiili başlangıçtan, ceninin oluşumundan, hayvanın⁵³ ölümüne kadar sürer.

Bu üç kuvvetten bazıları hizmet etmeyen (ve fakat) kendilerine hizmet edilen kuvvetlerdir. Yani fiilini gerçekleştirmesine ve tamamlamasına yardımcı olan başka kuvvetler vardır ve bunlar oluşturucu kuvvetlerdir. Bu kuvvetlerin de, geliştirici kuvvet ve besleyici kuvvet olmak üzere, hizmet edenleri ve hizmet edilenleri vardır.

Oluşturucu kuvvete iki başka kuvve hizmet eder. Bunlardan birincisine birincil değiştirici kuvvet (*el-kuvva'l-mügayyiretü'l-ûlâ*); ikincisine ise biçimlendirici kuvvet (*el-kuvvetü'l-musavvire*) denir.

Birincil değiştirici kuvvet, oluşturucu kuvvetin sperm (meni) ve adet kanının (hayız kanının) özünü ceninin her bir organının özüne aktarmak üzere ihtiyaç duyduğu kuvvettir. Bu kuvvet dört keyfiyet (dört unsur) ile gerçekleşir ve böylece farklı özlerde organlar meydana gelir. Sıcaklık ve yaşlık (nemlilik) ile gerçekleşirse et (doku); sıcaklık ve kuruluk ile gerçekleşirse kalp eti; soğukluk ve yaşlık ile gerçekleşirse beyin; soğukluk ve kuruluk ile gerçekleşirse kemik üretir.

⁵² Parantez işareti çeviriye konu metnin kendisinde mevcuttur.

⁵³ “Hayvan” olduğu açık olan bu sözcük çeviriye konu metinde “insan” biçiminde yazılmıştır.

Artma (büyüme) ve azalmanın (küçülme) miktarına göre, bu işin gerçekleşmesi diğer organlarda olur daha sonra görülme, dokunulma, koklanma ve tadılma hallerinden oluşan dört keyfiyete (niteliğe) tabi olan mizaç ile bu kuvvetin oluşturduğu organlara tabi olur.

Görünülme nitelikleri sığağa tabi kırmızılık ve soğuga tabi beyazlıktır. Dokunulma nitelikleri, kuruluğa bağlı sertlik, nemin yumuşaklığı, sığanın hafifliği, soğugun ağırlığı ve sığanın yumuşaklığı ve soğugun sertliğidir. Tadılma nitelikleri sığağa tabi tatlı tat ve soğuga tabi ekşi tattır. Koklanma nitelikleri iyi ve kötü kokulardır.

Her bir organda, değiştirici kuvvetin dört nitelikten kullandığı miktara göre, yani söz konusu organdaki ihtiyaç nispetinde, bir miktar bulunur. Değiştirici kuvvetin türlerinin sayısı, her bir organın benzer parçalarının sayısıyla orantılıdır. Dolayısıyla organların benzer parçalarının her birinde değiştirici kuvvet bulunur ve bu kuvvet bu organı sperm (meni) ve adet kanından (hayız kanından) oluşturmuştur. Hatta her bir atardamar tabakasında, mide tabakasında ve rahim tabakasında birincil bir değiştirici kuvvet mevcuttur.

Birincil değiştirici kuvvet ile ikincil değiştirici kuvvet arasındaki farka gelince, birincil değiştirici kuvvetin fiili ceninin oluşumu sırasında, spermin (meni) ve adet kanının (hayız kanının) sıvı halden katı hale geçip özlerinin ceninin organlarının özüne dönüşmesiyle gerçekleşir ve (bu süreç) dört nitelik ile işler. İkincil değiştirici kuvvet ise, kanın özünü, oluşturulacak, boşaltılacak, benzetilecek ve bağlanılacak organın özüne dönüştüren kuvvettir ve bu ikincisinde de (süreç), birincil değiştirici kuvvette olduğu gibi, dört nitelik ile işler.

Biçimlendirici (*musavvire*) kuvvete gelince, bu kuvvet, her bir organı, her birinin ihtiyaç duyduğu görünüm ve şekle göre, biçimlendiren ve şekillendiren kuvvettir: Oyulması ve çukurlaştırılması gereken organları oyan veya çukurlaştıran, pürüzsüz ve pürüzlü olması gerekenleri pürüzsüzleştiren veya pürüzlü hale getiren ve bağlanması gerekenleri birbirine bağlayan kuvvettir.

Bu iki kuvvet, yani birincil değiştirici kuvvet ve biçimlendirici kuvvet, ceninin formu (şekillenmesi, biçimlenmesi, suretine kavuşması) tamamlanıncaya kadar

fiillerini sürdürür. Ceninin formu, erkek ise otuz veya otuz beş gün, dişi ise kırk günde tamamlanır.

Büyütücü (veya yetiştirici) kuvvet gelince, bu kuvvet, oluşturucu kuvvete hizmet eden geliştirici kuvvettir ve bu kuvvete besleyici kuvvet hizmet eder. Bu kuvvetin, oluşturucu kuvvete hizmeti, ceninin organlarını geliştirmek ve boyutlarını büyütme ve onları uzunluk, genişlik ve derinlik olarak genişletmekten (hacmini artırmak) oluşur ve bu kuvvetin fiili ceninin oluşum (sürecinin) başından sonuna kadar sürer. Otuz beş olan gençlik yaşı itibarıyla fiili son bulur.

Besleyici kuvvetin, büyütücü (veya yetiştirici/mürebbiye) kuvvete hizmetine gelince, organa uygun besini getirip değiştirerek onu organa bağlamak ve besinin organla benzeşmesini (asimilasyon) sağlamaktır. Besleyici kuvvetin büyütücü (veya yetiştirici) kuvvete hizmeti ve yardımı olmasaydı, derinlik dışında (hariç) her yöne doğru büyüyüp genişleyene kadar şişen ve (çeperine) temas eden (sürtünen) mesane genişlemesinde olduğu gibi, organı muhakkak genişletir ve boş kalırdı. Fakat tabiat besleyici kuvveti geliştirici kuvvete (el-kuvvetü'n-nâmiye) yardımcı kılmıştır.

Besleyici kuvvete gelince, bu kuvvet, büyütücü (veya yetiştirici, mürebbiye) kuvvete (de) hizmet etmekle birlikte çekici kuvvet, tutucu kuvvet, ikincil değiştirici kuvvet ve itici kuvvet olmak üzere dört tabî kuvvet de ona hizmet eder. Her organ bu dört tabî kuvvet ile kıvâm ve sebât bulur.

Çekici kuvvet, etin mutedil mizaçtaki kanı çekmesi, kemiğin soğukluk ve kuruluğa meyilli kanı çekmesi ve beynin soğukluk ve yaşlığa meyilli kanı çekmesinde olduğu gibi, besinden kendisine benzer ve uygun şeyi organa çeken kuvvettir. Safra kesesinin kandan safra salgısını (sarı safra) çekmesi, dalağın kara salgıyı (kara safra), böbreklerin sulu salgıları çekmesinde olduğu gibi kendine özgü damar salgılarını da çekebilir.

Bu kuvvet, özelliği sıcaklık olduğu için, filini sıcaklık ve kuruluk ile gerçekleştirir. Kuruluk, çekime, yaşlıktan daha dirençlidir. Çekimin üç veçhesi vardır. Birincisi, su içine konulan tüp içerisindeki hava emilerek çekilirse, tüpte hava olmadığından suyun tüpe girmesi gibi boşaltılmaya ve boşalana tabi olmaya zorlanma; ikincisi, kandil alevinin yağı çekmesi gibi sıcaklık; üçüncüsü, mıknatıs taşının demiri

çekmesi gibi doğal bir çekici kuvvet ki organlar kendi yapılarına uygun maddeleri bu kuvvet vasıtasıyla çeker.

Tutucu kuvvete gelince, midenin besini ve rahmin meniye tutması gibi hazmedilip değiştirilinceye kadar kendisine uygun olan şeyi veya maddeyi organda tutan kuvvettir. Bu kuvvetin fiili büyük ölçüde soğukluk ve kuruluk ile gerçekleşir ve çok fazla sıcaklık gerektirmez.

İkincil değiştirici kuvvete gelince, buna sindirim kuvveti (*el-kuvvetü 'l-hâzime*) de denir ve organa uygun olan şeyi değiştirip onu organın özüne dönüştüren, ona benzeten ve ona bağlayan kuvvettir. Bu kuvvet, işi değiştirme ve olgunlaş(tır)ma (inzâc) olduğunda sıcaklık ve yaşlık ile işlev görür ve bu ikisi (değiştirme ve olgunlaş(tır)ma) sadece sıcaklık ve yaşlık ile gerçekleşir ve kuruluk gerekmez.

İtici kuvvet, çekici kuvvetin kendisine çektiği fakat kendisiyle uyumlu olmayan şeyleri organ sıvısından (salgısından) uzaklaştıran kuvvettir ve bu kuvvetin işi daha ziyade sıcaklık ve kuruluk ile gerçekleşir.

Bu dört kuvvet birdir. Bunlardan biri beslenme fiiline özgü ikincil değiştirici kuvvettir ve buna sindirim kuvveti denir ve besini kanın özünü etin özüne dönüştüren beslenene benzetir. Çekme, tutma ve itme kuvvetlerinden oluşan üç kuvvete gelince, bunlar sindirim kuvvetinin hizmetkârları gibidirler. Tabiat, organdaki çekme kuvvetini, içindeki değiştirici kuvveti, kendisini ona benzetip (veya onunla benzeşip, asimilasyon) bitkilerde rastladığımız gibi ona bağlamak üzere kendi şeklindeki ve kendisine uygun besini kendisine çekmeye hazırlamıştır. Nitekim bitkilerin aynı toprakta oluştuklarını ve aynı su ile sulandıklarını ve her türünün içerdiği bir çekici kuvvet ile kendisine benzer ve kendisine uygun olanı bu topraktan ve bu sudan kendisine çektiğini görüyoruz.

İçerdiği değiştirici kuvvet, kendisinden çektiği şeye benzer. Bunun kanıtı verimi artırmak (ıslah etmek, iyileştirmek) üzere tuzlu toprağa sık sık pazı ekilmesidir. Böylece toprak ıslah edilmiş ve tuzluluk giderilmiş olur. Çünkü pazının tabiatı tuzluluktur ve dolayısıyla topraktan kendi tabiatına benzeyen tuzun özünü çeker. Diğer

bitkiler de, kuzukulağı⁵⁴ ve semizotu⁵⁵nun topraktan ekşi özü (asit) çekmesi gibi topraktan kendi tabiatına benzeyen şeyi çeker.

Vücut organları için de aynı şey geçerlidir, çünkü içerdiği çekici kuvvet ile kendisine benzeyen besini çeker. İçerdiği değiştirici kuvvet ise onu kendi tabiatına dönüştürür ve kendisine benzetir.

Değişim ve benzeşimin tamamlanması için, organa ulaşacak maddenin tabiatının organın tabiatına yakınlık durumuna bağlı olarak, belli bir süre gerekir. Organların tabiatının, organa ulaşacak maddenin tabiatına yakın olması halinde tabiat, kanın ete dönüşümünde olduğu gibi, söz konusu maddeyi değiştirmek (dönüştürmek) üzere daha kısa bir süreye ihtiyaç duyar. Zira etin tabiatı kanın tabiatına yakın olduğu için, ona dönüşmek üzere ihtiyaç duyduğu zaman daha kısadır.

Organların, kendilerine dönüşecek olan maddenin tabiatına uzak olması halinde, tıpkı kanın kemiğe dönüşmesi gibi, uzunca bir süre gerekir. Kemik, kanın tabiatına uzaktır ve tabiat kandan kemik oluşturabilmek için uzunca bir zamana ihtiyaç duyar. Bu nedenle, tabiat, her organda, (onu dönüştürmek ve kendisine benzetmek üzere ihtiyaç duyduğu bir süre boyunca), kendisiyle türdeş olan şeyi akıp gitmesin veya organa yapışıp kalmasın diye tutmak üzere tutucu kuvvet (tutma kuvveti) oluşturmuştur.

Organa gelen madde kendisine benzemeyen bir atık veya fazlalık ise organın onu dışarı atabileceği ve kendisini ondan arındırabileceği bir kuvvete ihtiyacı vardır. Bu nedenle, tabiata bir itici kuvvet sağlanmıştır. Beslenme fiili artma (büyüme), yapışma (bağlanma) ve benzeşmeden ibaret olduğu için ikinci dönüştürücü kuvvete özgüdür. Çünkü beslenecek (kendisiyle beslenecek) organ, damarlardan kendisine kan geldiğinde (ulaştığında) onu organın her yerine yayma ihtiyacı duyar. Bu fazlalık olan şey (ise) organa yapışma ve onunla kaynaşma ihtiyacı duyar. Organa bağlanmış bu kan ise ona benzetilmeye (benzeşmeye) organa benzemeye ihtiyaç duyar.

(Bu durum), istiskâ hastalarının vücutlarına yapışan (tutunan) istiskâ'ı-lahmî (ödem) ile açıklanabilir. Çünkü bu kitleler (bedenler) artabilir (büyüeyebilir) fakat bu

⁵⁴ Rumex acetosa

⁵⁵ Portulaca oleracea

artış (büyüme) onlara (organlara) yapışmaz. Çünkü bu, garîzî harâretin içerisinde işlev görmediği seyreltik bir sıvıdır. Yapışma (tutunma) gerçekleşecek kadar yoğunlaşma (katılaşma veya koyulaşma) ve kıvam (viskozite) oluşmaz ve dolayısıyla organlardan sızıp akar.

Cüzzamla benzerliği (ile de) açıklanabilir. Şöyle ki bu hastalığa sahip kişilerin organları onu besleyebilir (organlardan beslenebilir) ve ona tutunabilir (yapışabilir) fakat onunla benzeşemezler (asimile edilmezler). Bu ise, ya ikincil değiştirici kuvvetin zayıflığından ya da hıltının galîz balgam hıltı haline gelmesindedir. Değiştirici kuvvet, bu hıltı kana dönüştüremez.

Bu belirtilerden, besinin kendisinin artma (büyüme, birikme, ziyâde), yapışma (tutunma, iltisâk) ve benzeşmekten (asimilasyon, teşebbüh) başka bir şey olmadığı ve Hipokrat'ın "gıda" adını bu nedenle üç (farklı) anlamda; (birincisi), artan/biriken (büyüyen), yapışan (tutunan) ve benzeşen (asimile edilen) besinler; (ikincisi) benzemeden artan/biriken (büyüyen) ve yapışan (tutunan) besinler ve (üçüncüsü) besin sıvısı ve kan (sıvısı) gibi henüz oluşmamış besinler olmak üzere kullanmış olduğu açıklığa kavuşmuştur.

Vücudun her organına iki (farklı) vakitte besin ulaşır. Besleyiciye (besleyici organ, mide)⁵⁶ gelince, (besin) sindirimi sırasında (ulaşır) ve besinlerden doğasına en yakın olanı alıp kendisine dönüştürür ve onunla (beslenir) ve damarlarla dış katmanına karaciğerdan akıp gelen kanla beslenir. Ağız ve yemek borusu da geçen besinlerden, kendi özlerinden (dokularından) daha yumuşak (latîf) (dokulu) ve buhar tabiatına yakın olanları alıp bunlarla beslenebilirler ve kan onlara karaciğerdan kendilerine giden çatallı damarlar⁵⁷da ulaşır ve onunla beslenirler.

İnce bağırsağa gelince, mideden karaciğere doğru kendisine ulaşan besinlerden ihtiyaç duyduğunu alır. Kan, (ince bağırsağa), karaciğerdan kapı (el-bâb)⁵⁸ olarak bilinen damar(a bağlı) çatallı (şubelere ayrılan) damarlar ile ulaşır ve (ince bağırsak) onunla beslenir ve kendi özünü geliştirir (besler, büyütür).

⁵⁶ ğâziye, trofik, gıda ile ilgili olan

⁵⁷ العروق المتشعبة

⁵⁸ çıkış, geçit, kanal

Kalın bağırsak da besin yükünden kendisine uygun olanı alıp onunla beslenir. Kan ona, organlar konusunda da izah ettiğimiz gibi, dışından bağlı damarlardan ulaşır ve (kalın bağırsak) onunla beslenir.

Karaciğere gelince, besin ona, (henüz) midede sindirildiği esnada ulaşabilir. (Besin bu esnada, karaciğere), mideye karaciğerden gelen damarlarla çekilir. Diğer besinler, (karaciğere), midedeki besin sindirildikten sonra ve mideden bağırsaklara devredilip bağırsaklar ile karaciğer arasındaki örgülü damarlar⁵⁹a girerek gelir.

Diğer organlara gelince, besin onlara, karaciğerden kendilerine doğru çatallanan (şubelere, kollara ayrılan) damarlar yoluyla, besin sıvısının besin tam olarak sindirilmeden ve kana dönüşmeden önce bağırsaklardan karaciğere ulaştığı esnada karaciğerden gelir ve besin bu organlara iyice sindirildikten ve kana dönüştükten sonra söz konusu damarlar ile ulaşır.

Bu organların hepsi, besini kendisine ya kalbin karaciğerden, karaciğerin bağırsaklardan, bağırsakların mideden ve midenin atar-olmayan-damarlardan çekmesinde olduğu gibi, kendilerine kıyasla zayıf organlardan ve onlardan güçlü oldukları için çeker. Ya da midenin boş, karaciğerin beslendiği kanın fazla olması halinde besinin karaciğerden mideye çekilmesinde olduğu gibi organın ihtiyaçtan fazla madde (besin) içermesi durumunda besini, (zayıf organ), güçlü organdan çeker.

Organlar, içlerindeki maddeyi (besini) itmeleri de mümkündür. Midenin içindekini bağırsağa itmesi gibi ya kendisine göre daha zayıf olan organa, ya da kendisine en yakın yere, midede üstteki besinin kusmuk halinde ağza, alttaki besinin ishal halinde bağırsağa itilmesi gibi. Organlar, iki durumda kendilerine çektikleri ne varsa iterler. Midenin gereğinden fazla besini bağırsaklara itmesi gibi ihtiyacı kadarını çekip geri kalanın ihtiyaç duymadığı artık olması halinde ya da ondan zarar görmesi (ona acı vermesi) ve ondan rahatsız olması (ona eziyet etmesi) halinde.

Organ, çok yemek veya içmekten kaynaklanan ishal ve kusma durumunda olduğu, besini ya çok miktarda ve tutamayacağı kadar ağır olursa ishal ve kusma yoluyla ya da, midedeki besinin mideye acı verecek maddelere dönüştüğü için bağırsaklara (bağırsaklar da bu maddeden rahatsız olduğu için onu dışarı itmesi) veya

⁵⁹ العروق المنتسجه

kusma yoluyla ağza itmesi durumunda olduğu gibi, içindeki bozulur ve acı verici bir hal alırsa iter. Bunlar, vücutta besinleri ve maddeleri sevk ve idare eden (tedbîr) tabîî kuvvetlerdir.

Şu halde, tabîî kuvvetlerin her birinin vücut organlarındaki fiilinin nasıl gerçekleştiği anlattıklarımızdan anlaşılması olmalıdır. (Şimdi) bu kuvvetlerin fiillerinin hislerde (duyularda) nasıl tezahür ettiğini iki örnekle, Câlînûs'un mide ve rahim ile ilgili örnekleriyle izah edeceğiz. Zira bu iki organdaki tabîî fiiller, hisleri açıklamakta ve bunların fiillerini diğer organların fiilleriyle kıyaslamak mümkündür. Önce bu durumun midede (nasıl gerçekleştiğini) izah etmekle başlayacağız ve çekici kuvvetin burada ortaya çıkışını izah edeceğiz.

3.3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: MİDEDEKİ TABİİ KUVVETLERİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Diyoruz ki, çekme fiili belirgin bir şekilde besini yutma (*izdirâd*) sırasında ortaya çıkar. Çünkü hayvanın besini ağızdan çekip ısıtmak (özütünü çıkarmaya hazır hale getirmek, pişirmek) ve öğütmek ve böylece kanın özüne dönüşmesini kolaylaştırmak üzere mideye yönlendirdiğini görüyoruz.

Denirse ki yemek borusunun besin almaya yönelik hareketi, insanın iradesiyedir (istemli bir harekettir), ona beslenme (yeme) fiili insanın iradesiyle bile gerçekleşiyor olsa, çekici kuvvetin yutma esnasında yemek borusunun ve midenin hareketinde ve bazı lezzetli yiyeceklerin ve tadı hoş olmayan ilaçların alınmasında açık ve seçik olduğunu söyleriz.

Yutma esnasında yemek borusu ve midenin hareketine gelince, yemek borusu ve midenin beslenme ihtiyacı fazla olduğunda, besini, onu istemsiz bir şekilde çiğneyen ağızdan çektiğini görüyoruz. Yemek borusunun kısaldığını ve midenin besini çekmek üzere yukarı doğru hareket ettiğini görürsünüz. Yine midenin, yemek borusu kısa olan bazı hayvanlarda, yani ağzı geniş ve hammâ olarak adlandırılan timsah(ın ağzı) gibi açılan hayvanlarda, beslenme esnasında ağza kadar yükselen mideye rastlayabiliyoruz.

Lezzetli besin ve (tadı) hoş olmayan ilaç alımı incelendiğinde, yemek borusu ve midenin lezzetli besin alımı sırasında bunları çabucak/hızlıca çektiğini, hatta karaciğerin de lezzeti ve kendi doğasına yakınlığı dolayısıyla bu tür besinleri mideden çektiğini görüyoruz. Bundan da anlaşılır ki, insan yeme esnasında önce yemek yer ardından tatlı yer ve (sonra) kusarsa kusmuşunda, kustuğu son şeyde, midenin dibine çektiği tatlı (lezzetli) bir şey bulunur.

Tadı hoş olmayan bir besin ve ilaç alındığında, mide ve yemek borusunun onları dışarı atmak istediği ve ancak zorlukla yuttukları görülür. Bununla birlikte, birine, başı eğik (aşağıda), ayakları dik (yukarıda), (amuda kalkmış vaziyette), iken (ve sonra) yutması için besin verilirse, onu tamamen yutar ve mideye gönderir.

Burada bir çekici kuvvet olmasaydı, besinin mideye ulaşıncaya kadar (yukarıya doğru) yükselmesi mümkün olmazdı. Bu anlattıklarımızdan, midenin (kendi tabiatına) benzeyen ve uygun olan şeyi kendisine çeken doğal bir çekici kuvveti olduğu açıktır. Midedeki tutucu kuvvete gelince, midenin, besin kendisine ulaştığında onu yakalayıp dört bir yandan kavradığını ve alt tarafında bulunan ve bekçi/muhafız (bevvâb)⁶⁰ olarak bilinen yer itibarıyla ve hiçbir şey çıkamayacak derecede sıkı bir şekilde kapandığını (büzüldüğünü) ve içindekilerin elzem olduğunu ve burada katiyen boşluk bulunmadığını görürüz.

Bir hayvana yaş gıda (yaş mama) verip sonra karnını yarar ve sindirim organlarını kaplayan zarı bulup ortaya çıkarırsan (incelersen), midenin kendisine lazım olanı (muhtevasını) her yönden ihtiva ettiğini (kuşattığını) ve bevvâbın bu yaş gıdanın hiçbir şekilde sızmayacak derecede birleştiğini (kapandığını) bizzat görebilirsin. Besin mideyi terk ettikten sonra da bunu yaparsan, bağırsakların içinde (kendisine) gerekli olan ağırlığı (gıda yükünü) taşıdığını göreceksiniz (görülür). Dolayısıyla, mide ve bağırsaklarda kendilerine uygun olan besini tutan bir tutucu kuvvet olduğu açıktır.

Sindirim kuvvetinin fiili, tutucu kuvvetin hareketinin başlamasıyla başlar. Mide, yemek borusu vasıtasıyla besini içine çekip tutar ve içine alır. Sonra onu değiştirmeye başlar ve kendi iç katmanının tabiatına dönüştürür.

⁶⁰ pilor

Bunu iki şey için yapar. Birincisi, besinin onunla uyumlu olması ve kendisine uygun olanı ve tabiatına daha yakın olanı çekmesi ve katmanlarına (dokusuna) eklemesidir. İkincisi ise midenin onu, ağzın, besini midenin değiştirmesi ve özüne katmasını kolaylaştırmak için besinde bazı değişiklikler yapması gibi, kanın özüne dönüştürmesini kolaylaştırmaktır.

Böylece, mide besini karaciğere uyumlu hale getirebilir ve karaciğerin onu kanın özüne dönüştürmesini kolaylaştırabilir. Karaciğer ise diğer organların onu kendi özlerine dönüştürmelerini kolaylaştırmak için besini kana dönüştürür.

Hiçbir şeyi, o hale gelinceye kadar yavaş yavaş ve aşama aşama dönüşümler gerçekleştirmeden, derhal keyfiyetine zıt bir keyfiyete dönüştürmek mümkün değildir.

Bu nedenle, ekmek vücudun ilk istediği (tepki verdiği) şey olan kana (doğrudan, derhal) dönüşmez. Fakat ağızda bazı değişikliklere uğrar, sonra mide onu değiştirip sindirir ve ince bağırsağa iter ve burada da bazı değişikliklere uğradıktan sonra karaciğer onu bağırsaklar ve karaciğer arasında akan damarlardan çekip değiştirir ve onu kana dönüştürür. Damarlar kanı karaciğerden çekip organlara iletir, böylece organların besinleri değiştirmesi ve kendi özüne benzetmesi kolaylaşır.

Besinin ağızda bir miktar değişikliğe maruz kaldığının kanıtı, dişler arasında kalan besin artıklarının kokusunun değişmesi ve niteliğinin ağız etinin (doku) niteliğine dönüşmesidir. (Besin) ağızda, ağızda bulunan ve kendisine temas eden etin (ağız dokusu) özünüyle birleşip, sindirilmiş ve sıcaklığı artmış balgamla karıştığı için değişikliğe uğramaktadır.

Bunun kanıtı ise bu balgamın, benzer şekilde, kavâbi⁶¹ hastalığını (egzama vb) iyileştirmesi, bazı iltihapları (veya ülserleri) olgunlaştırması (iyileşmesine yardımcı olması) ve akrepleri öldürmesidir. Besin, ağızda da, bu bakımdan, değişikliğe uğrar. Mide de içerdiği besini değişikliğe uğratır. Çünkü besin, midenin gövdesi (cirm) ile temas eder ve mide ona kendi niteliğine benzer bir nitelik kazandırır ve midenin doğal sıcaklığı da değişir; ve çünkü midedeki besin ile olgunlaşmış (kıvamlı, kıvam bulmuş) balgam birbirine karışmaktadır.

⁶¹ impetigo veya serpigo

Gıdalar ağızda değıştiklerinden daha fazla midede değışirler. Çünkü mide, safra akışı ve sağında karaciğer, solunda dalak, üstünde kalp ve diyafram⁶², arkasında ise vertebral kolon kasları⁶³ndan oluşan etrafındaki diğer organlara bitişik konumu nedeniyle ağızdan daha sıcaktır.

Karaciğerde de gıdalar mideden daha fazla değışir. Çünkü karaciğer mizaç itibarıyla mideden çok (kat kat) daha sıcaktır. Sebebi ise karaciğerin tabiatının (doğal yapısının, dokusunun) kan pıhtısı (katı kan) gibi kanlı (demevi, kansı) olmasıdır. Midede ve diğer organlarda, gıdaları kendi tabiatına (dokusuna) dönüştüren bir değıştirici (veya dönüştürücü) kuvvet olduğu, anlattıklarımızdan anlaşılmıştır.

İtici kuvvete gelince, bu kuvvetin fiili, tutucu kuvvet ve değıştirici (veya dönüştürücü) kuvvetin bittiği yerde (yokluğunda) başlar yani mide besinleri sindirip bunlardan ihtiyaç duyduğunu aldıktan sonra, geriye kalanlar ona adeta yük haline gelir ve bunları iter (*münâfir*) çünkü bunları ihtiyacı yoktur. Bunları bağırsağa iter ve üst kısmı ağızına sıkıca bağlanır/kapanır ve midenin (bevvâb)⁶⁴ olarak bilinen alt kısmı açılır ve yemek buradan ince bağırsağa gelir/çıkarılır. İnce bağırsak da bu öğütülmüş (mukus) besinden ihtiyaç duyduğunu çeker ve bağırsaklar ve karaciğer arasındaki örgülü damarlar⁶⁵ ise bu besinin (mukus) özütünü (suyunu) çeker ve (gıda posasını) ihtiyaç duymadığı için kalın bağırsağa iter) kalan besin kütlesi (besin yükü) kalın bağırsak da posadan ihtiyacı olanı alır ve kalanını dışarı iter çünkü o zaman onun için ağırlaşır.

Diğer organlar da kendilerine ulaşan gıdadan ihtiyacı kadarını çektiklerinde (aldıklarında), kalanı onlara tatsız hale gelir ve üzerlerindeki yük ağırlaşır ve bunu kabul eden (bununla uyumlu, müvâfik) başka bir organa verirler.

Mide, kendine çektiğini rahatsız olması halinde veya çektiği şey (besin)den rahatsız olması halinde de itebilir. Ya çokluğundan dolayı: Bir kişi olması gerekenden daha fazla yiyecek ve içecek yediğinde, ona ağır gelir, bu yüzden onu iter: ya sarhoşun maruz kaldığı kusma gibi, ya tok birinin maruz kaldığı ishal gibi veya

⁶² hicâb (hicâbü'l-hâcir)

⁶³ عضل الصُّلب

⁶⁴ pilor

⁶⁵ العروق المنتسجة

(midenin/gıdanın) bozulmasından dolayı: Eğer yiyecek ve içecek (ekşiyecek kadar değişikliğe uğrarsa) ekşirse, mide onu iter, ya midenin ağza yakın üst kısmında bir yerde yüzer haldeyse midenin üst kısmından kusarak ya midenin bağırsaklara yakın alt kısmında tortu (dibe çökmüş) halindeyse ishal yoluyla (iter).

Bunlar midede açık bir şekilde görülebilir durumda olan şeylerdir ve burada bir itici kuvvet bulunduğunu kanıtlarlar. O kadar ki kusma esnasında, midenin, tüm iç organlar (veya bağırsakların) onunla birlikte hareket edecek şekilde, bulunduğu yerden yukarı doğru çekildiğini görürsünüz.

Ayrıca dışkılama sırasında dışkının tutulmasında veya bağırsakta, içindekini aşağı itmek için yerinden çıkmaya zorlanıyormuşçasına acı verici bir salgı bulunduğu iç organların karın kaslarının bağırsağın içindekileri itmesine yardımcı olmak üzere aşağı doğru hareket ettiğini hatta tenesmus⁶⁶a maruz kalmada olduğu gibi, belki düz bağırsağın itme hareketini kuvvetlendirmek üzere yerinden oynadığını (hareket ettiğini) görebilirsiniz.

Midede ve diğer tüm organlarda olduğu gibi çeken, tutan, sindiren ve dışarı atan dört tabî kuvvet bulunduğu bu anlattıklarımızdan (açık ve seçik olarak) ortaya çıkmıştır (anlaşılmıştır).

3.4. DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: RAHİMDEKİ TABÎ KUVVETLERİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Midede anlattıklarımızdan bütün organlarda beslenme işini yürüten dört tabî kuvvet olduğu anlaşıldığına göre, bu doğal kuvvetlerin diğer organlarda bulunduğu kanıtlamasını pekiştirmek üzere bu kuvvetlerin rahimde nasıl ortaya çıktığını (bu kuvvetlerin rahimdeki tezahürleri) da göstereceğiz.

Önce, mide hakkında söylediğimiz gibi, içindeki çekme kuvvetinden bahsederek başlıyoruz. Organlara ilişkin bahsimizde, tabiatın rahme, üreme ihtiyacı dolayısıyla, sperme yönelik güçlü bir istek (iştiyak, sevgi, aşk) yerleştiğini göstermiştik. Bu nedenle, bazı filozoflar, rahmi, sperm özüne güçlü istek (iştiyak)

⁶⁶ tenezm

duyan bir hayvan olarak nitelendirmişlerdir. Tabiat, ona spermi kendine çekmesi için bir çekici kuvvet yerleştirmiştir. Bu, erkeğin, rahmin, şırınganın kanı çekmesi gibi, üretrayı içeriye doğru çektiğini hissettiği cinsel ilişki sırasında tebarüz eder ve bu durum, kadının hamile kaldığı sırada gerçekleşir.

Bu, rahim kısa süre öncesinde adetten kesilmiş ve işlevini yerine getirmesini engelleyen sıvıdan (salgı) kurtulmuş olması halinde gerçekleşir ve onu kendisine çekmek üzere sperme yönelik iştihâkı artar ve bu histen rahimde bir çekme kuvveti olduğu anlaşılır.

Tutucu kuvvete gelince, hamile kalma anı ile doğum anı arasında gözlemlenir. Bu süreç, güçlü istek dolayısıyla rahmin spermi kendisine çekip sıkıca kavradığı (onunla bütünleştiği) ve ağzının mil (yara mili) ucu giremeyecek (hiç boşluk kalmayacak) derecede kapandığı bir süreçtir.

Hipokrat'ın dediği gibi, hamile kadının rahminin ağzı birleşik durumdadır ve bu sert bir birleşme değildir (esnektir). Çünkü sertlik birleşme bir tümörden kaynaklanıyorsa oluşur. Rahim, ceninin formu (eşkâli) oluşup organları tamamlanıncaya kadar, tabîi mecrasında (doğal seyrinde) çekme fiillerini gerçekleştirmenin mümkün olduğu duruma gelene kadar, bu tutma (mâsike) halini korur.

Hamile bir hayvanın, göbeğinin altından vulvaya (ferc) doğru kesilip, rahmi hafifçe açıldığında içindekini her tarafından tutmuş ve onunla bütünleşmiş olduğu görülebilir durumdadır. Rahmin ağzı, içindekiyle mil ucu girmeyecek kadar sıkı bir şekilde birleşmiş (bütünleşmiş) vaziyettedir. Bu durumdan rahimde bir tutma kuvveti olduğu anlaşılır.

Rahimdeki dönüştürücü kuvvete gelince, içindeki spermin zamanla ceninin organlarının özü, nitelikleri ve şekillerine dönüşmesini sağlayan tutma kuvvetinin etkisinde açık ve seçiktir. Bu ise rahimde dönüştürücü bir kuvvet bulunduğunun kanıtıdır.

İtici kuvvet gelince, etkisi (fili, işlevi) iki farklı durumda ortaya çıkar. Biri ceninin gelişimini tamamladığı an, diğeri ise öldüğü andır. Ceninin organlarının gelişimini tamamladığında tutucu kuvvet azalır, değiştirici kuvvet durur ve cenini itip

dışarı çıkarmak üzere itici kuvvet devreye girer. Bu, yedinci, sekizinci, dokuzuncu veya onuncu ayda (yedi ila onuncu aylar arasında) gerçekleşir.

Rahim, iki sebepten biri gerçekleşirse (tamamlanırsa) cenini itip dışarı atar (çıkarır). Birincisi, rahme yük olur, bu yüzden onu iter. İkincisi ise ceninin besinin ihtiyacının çok fazla olması ve onu bulamadığı için ızdırap çeker ve organlar konusunda bahsettiğimiz meşime (plasenta), seka (plazma) ve sela (amniyotik sıvı) olan zarları yırtıncaya kadar ayaklarını çarpar/çırpar. İçindeki ter, idrar, dışkı (gaita) ve adet kanı sıvısı gibi cenin sıvısını oluşturan hapsolmuş nem/sıvı (rutûbet-i muhtebise) rahmin vücuduna akar (rahme boşalır), onu acıyla yakar ve ona acı verir, ve dolayısıyla cenini dışarı iter ve dışarı atar.

Cenin ölüm anında rahimden çıkması iki farklı şekilde gerçekleşir. Birincisi, orada ağrı ve sancıya (sebepe olacak şekilde) ve rahmin onu itip dışarı çıkaracak (derecede) keskin (şiddetli, çok fazla, akut) bir iltihap (cerahat, irin, pus) oluşmasıdır. İkincisi, bu zarlardan birinin delinmesi ve (söz konusu) sıvının rahmin gövdesine dökülmesi) boşalıp ağrı ve sancıya sebep olması ve dolayısıyla rahmin onu kendinden uzaklaştırması ve dışarı atmasıdır. Burada, rahmin hizmetinde (işlev) bir itici kuvvet olduğu açıktır ve (ayrıca bilmeli ki) diğer organların her birinde (de) bir itici kuvvet bulunduğu (da bilinmesi gerekir).

Midenin ve rahmin fiili (veya işleyişi, işlevi) hakkında anlattıklarımızdan her ikisinde de dört doğal/tabî kuvvet bulunduğu açıktır ve bunlar çekme, tutma, sindirme (hâzime)⁶⁷ ve itme kuvvetleridir. Çekme kuvveti, midede beslenme sırasında, rahimde ise cinsel ilişki sırasında ortaya çıkar. Tutma kuvveti, midede sindirim esnasında, rahimde ise ceninin oluşumu sırasında ortaya çıkar. Dönüştürme kuvveti, midede besinlerin değişime maruz kaldığı (istihâle, dönüşüm) esnada, rahimde ise sperm ve adet kanının organların özüne dönüşmesi sırasında ortaya çıkar. İtme kuvveti, midede besinlerin (sindirilmiş besinin) mideden ince bağırsaklara inişi esnasında, rahimde ise doğum sırasında ortaya çıkar.

⁶⁷ “Dönüştürme” olduğu açık olan bu sözcük çeviriye konu nüshada (belki işlevlerinin benzerliği nedeniyle) “sindirme” olarak yazılmıştır.

Doğanın bu iki organdaki hikmeti (mahiyeti, işlevi) açıklığa kavuştuğuna göre, bu durumun her organ için geçerli olması gerektiği de açıklığa kavuşmuş olmalıdır. Bilmek gerekir ki, hepsinde (tüm organlarda) bunların sevk ve idaresi (tedbîr) yanında geçimlerini (kıvâm) sağlayan dört doğal kuvvet işlev görmektedir.

Organın, kendisine benzer, uygun ve gerekli olan şeyi kendisine çeken (kuvvet), çekme (kuvvetidir). Çekilmiş olan şey her ne ise onun kendisi aracılığıyla tutulduğu (kuvvet), tutma kuvvetidir. Bu şeyi kendisine benzetmek ve kendisi gibi yapmak üzere değiştiren (kuvvet), dönüştürme kuvvetidir. Gereksiz ve uygun olmayan şeyin kendisi aracılığıyla itildiği (kuvvet), itme kuvvetidir. Acı veya ağrıya sebep olan ve zararlı yapıdaki şeyler de onunla itilir ve bu kuvvet her organda bulunan kendine özgü bir kuvvettir. Çünkü acı-ağrı (rahatsızlık) veren maddeler bir organdan diğerine bu kuvvet vasıtasıyla itilir. O kadar ki, kemikler bile kendilerinden çıkan sıvıyı (salgı), üzerindeki et (doku) büyüdükten (oluştuktan, geliştikten) sonra (bu kuvvetle) itip (kendisinden uzaklaştırmak üzere) çıkarabilir.

Bu dört tabî kuvvet, sağlığın devamı (korunması) ve hastalıkların iyileşmesi (tedavisi) için ihtiyaç duyulan her hususta tabiat hizmet eder. Hipokrat, bu nedenle, “tabiat hastalıkların şifacısıdır”⁶⁸ demiştir. Bunun kanıtı, (çoğu durumda) küçük yaraların genellikle tedavisiz iyileşip kaynaşmasıdır. Ayrıca hasta (alîl) uyuduktan sonra geçen (dinen, teskin olan) birçok ağrı/sancı ve rahatsızlık bulunur. Birçok ağrı/sancı tedavi görmeden (meksizin, ilaçsız) sabırla (sabredilerek) dindirilir (teskin edilir). Tabiatın kendisinden ayrıldığı cesette (ölü) bozulmuş (fesâd) fiilin (ceset) yok oluncaya kadar devam ettiğini görüyoruz.

Tabî kuvvetler meselesine bu kadarı kifayet edeceği (yeterli olduğu) anlaşıldığı için, onlar (bu konu) hakkındaki sözlerimizi burada kesip, hayvanî kuvvetlerin özelliklerine geçiyoruz (başlıyoruz).

⁶⁸ Tırnak işareti çeviriye konu metnin kendisinde bulunmamaktadır.

3.5. BEŞİNCİ BÖLÜM: GEVŞEME VE KASILMAYI SAĞLAYAN FÂİL HAYVÂNÎ KUVVETLERİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Önceki bölümde (bahsimizde) hayvan bedenlerinin (Birincisi, tabî (doğal) kuvvet; ikincisi, hayvânî kuvvet; üçüncüsü, nefsanî (psikolojik) kuvvet olmak üzere) üç tür kuvvet ile yönetildiğini (etkisiyle işlev gördüğünü) (tedbir) söylemiştik (bahsetmiştik).

Burada (önceki bölümde) ihtiyaç nispetinde doğal kuvvetlerin işlevinden de bahsetmiştik. Bu bölümde (mevzuda) ise kuvvetlere dair bahsimizin belli bir bölümsel düzeni olması için hayvânî kuvvetlerden bahsedeceğiz. Diyoruz ki, hayvânî kuvvetler, hayatiyetin (canlılığın) kendileriyle oluştuğu kuvvetlerdir ve madenleri (kaynakları) kalptir. Buradan başlayıp atardamarlardan (şerâyîn) vücudun diğer organlarına geçer (yayılır) ve ona (onlara) hayat (can) verir.

Hayvânî kuvvetler, kalbin ve atardamarların gevşemesini ve kasılmasını sağlayan fâil (etkin) kuvvetler ile öfke, gurur ve liderliğin kendisi vasıtasıyla gerçekleştiği münfail (edilgin) kuvvetlerden oluşur. Öncelikle gevşeme ve kasılma kuvvetlerinden bahsedeceğiz.

Diyoruz ki, kalbin ve atardamarların gevşemesi merkezden çevreye (kenarlara ve köşelere) doğru, demirci körüğünün (*zikku 'l-haddâd*)⁶⁹ zanaatkârın (demircinin) havayı çektiği andaki hareketi gibi, çünkü ortasından çeperine doğru gevşemiştir, mekanik bir harekettir.

Kasılmaya gelince, bu hareket de, kalp ve atardamarlar tarafından önceki (gevşeme) hareketin hilafına hareket ettirilen (önceki harekete ters yönde gerçekleşen) mekanik bir harekettir. Yani köşeleri birleşene kadar kenarlardan (çevreden) merkeze doğru hareket eder, tıpkı demirci ondan havayı çektiğinde körüğün yaptığı hareket gibi tüm kenarlarını merkeze döndürür (yöneltir) ve birbirleriyle buluşturur, birleştirir.

Her iki hareket de tıpkı havanın körüğe zanaatkarın hareketi nedeniyle girip çıkması gibi fail (aktif) bir kuvvet ile gerçekleşir. Kalbin ve atardamarların (şerâyîn) hareketi, bazı hekimlerin zannettiği gibi (düşündüğü gibi), körük içindeki havanın

⁶⁹ زِقُّ الْحَدَّادِ

hareketi gibi bir hareket değil, havayı körüğe sokan zanaatkarın yerini alan havaya yönelik (havayı çeken) çekme kuvvetidir.

Bu kuvvet, gevşemeyi (genişlemeyi, inbisât) sağlayan ve kalbe akciğerden hava çeken kuvvettir. Havanın akciğere girişi göğüs vasıtasıyla gerçekleşir. Bunun nedeni, kaburgalar arasındaki kasın göğüs kafesini genişletip (gevşetip inbisât) ve daraltmasıdır (kasmasıdır). Göğüs gevşediğinde (genişlediğinde, inbisât) akciğer de (onunla birlikte) gevşer (genişler) ve bunu havanın akciğere girişi takip eder ve o sırada hava akciğerden çekilir.

Atardamarlar bu kuvvetle havayı kalpten çekerler ve bu şekilde hava girişine istinşâk (nefes alma)⁷⁰ denir. Kasılmayı sağlayan kuvvete gelince, dumansı sıvıyı (*fuzûlü'd-dukhanî*) kalpten itip akciğerlere atar ve onu arındırır. Bu, kaburgalar arasındaki kas göğsü kasmasına bağlı olarak içerdikleri fail (etkin) kuvvet ile kalbin ve atardamarların kasılmasıyla gerçekleşir. Böylece dumansı sıvı sıkıştırılıp akciğere çıkarılır. Bu çekici (kuvvete) ihrâcü'n-nefes (nefes verme)⁷¹ denir ve istinşâk ile ihrâcün-nefes tek bir isim altında teneffüs (soluma)⁷² olarak adlandırılır.

Bilmek gerekir ki, atardamarların (*el-urûku'd-đavârib*)⁷³ kalbe yakın olanları gevşeme anında, kasılma anında kan ve hava tahliye edildiği için, kalpten basınç (vakum zorunluluğu, boşluk zarureti) ile havayı ve latif (yumuşak) kanı çeker. Gevşediğinde ise kan ve hava geri döner ve içlerini doldurur (tekrar kan ve hava ile dolarlar). Cilde (deri) yakın olanlar (damarlar) dışarıdan hava çeker. Kalp ile cilt (deri) arasında (vasıta durumunda) bulunanlar da vardır ve bunların görevi (işlevi) atar-olmayan-damarlardaki (*el-urûk-u ğayri'd-đavârib*)⁷⁴ kanın en latif (yumuşak) olanını çekmektir. Çünkü atar-olmayan-damarların atardamarlara çıkışları (menâfiz)⁷⁵ vardır. Bunun kanıtı, atardamarlar kesildiğinde atar-olmayan-damarlarda bulunan bütün kanın (da) boşalmasıdır. Bunlar, kendileri vasıtasıyla solunumun gerçekleştiği gevşeme ve kasılmayı sağlayan kuvvetin özellikleridir.

⁷⁰ inhalasyon

⁷¹ ekshalasyon

⁷² inhalasyon ve ekshalasyon

⁷³ Nabızlı damarlar (pulsating veins) olarak da çevrilebilir.

⁷⁴ Nabızsız damarlar (non-pulsating veins) olarak da çevrilebilir.

⁷⁵ menfez, bağlantı, geçit, kanal

Bundan (hareketle), bilmek gerekir ki, solunum (teneffüs) hareketi, istemli bir harekettir. Solunum, göğsün hareketiyle gerçekleşir. Göğsün hareketi, kaburgalar ile göğsün diğer kasları arasındaki kasa bağlı sinirler ile gerçekleşir ve her hareket kaslar ve sinirlerce gerçekleştirilen istemli hareket(ler)dir. Solunum hareketinin istemli bir hareket olduğunun kanıtı, insanın nefesini uzun bir süre tutmak istediğinde bunu yapabiliyor ve dolayısıyla belli bir süre hava solumaktan kaçınıbiliyor olmasıdır. O halde, solunum hareketi istemli bir harekettir.

3.6. ALTINCI BÖLÜM: TENEFFÜSÜN YARARI ÜZERİNE

Teneffüsün (solunum) yararı (faydası, işlevi), garîzî harâretin dengesinin (itidal) korunması, hayvanî ruhun beslenmesi ve nefsanî ruhun oluşturulması ihtiyacını gidermektir. Garîzî harâretin dengesinin korunması, oluşacak yüksek ateşten (lehîb`üş-şedid) ve garîzî harâretin maddesi (kaynağı) olan kandan mütevellid dumansı (isli, tüten) buharın (bukhâru`d-dukhânî) çıkmasını önlemek üzere soğuk havaya (ortama) dengeli (itidal ile) girilerek (çıkılarak) sağlanır.

Hayvanî ruhun beslenmesi ve nefsanî ruhun oluşumu, soğuk havaya sadece dengeli girmekle (çıkılmakla) gerçekleşir. Çünkü ruhun solunuma ihtiyacı, içindeki dengeli havayı artırmaya yöneliktir.

Her ikisi de, ruhlarla ilgili konuda açıklayacağımız gibi, dengeli bir mizaca sahip olan kan buharından doğar. Kanın dengesi, garîzî harâretin dengesinden; garîzî harâretin dengesi ise yiyecek, içecek ve benzeri şeylerin (besinlerin) dengeli yönetiminden (tedbîr) doğar.

Şu halde, solunumun vücuda (dönük) faydası (yararı, işlevi) çok büyüktür, hayat ve beka (ölüm kalım) meselesidir.

Hayatın sebâtı ve kıvâmı ruhlar ile, ruhların sebâtı ve kıvâmı garîzî harâretin dengesi (îtidâl) ile; garîzî harâretin dengesi ise solunumun dengesi ve garîzî harâretin özü olan kanı üreten dengeli (mütedil) ilaçlar (devâ), yiyecekler ve içeceklerin tedbîrinin mevcudiyeti ile gerçekleşir.

Bununla birlikte, garîzî harâretin solunum ihtiyacı, yeme-içme (beslenme) ihtiyacından daha önceliklidir ve yararı daha çöktür.

Bunun kanıtı, boğulmakta olan susamış ve aç birinin boğulmaktan kurtulduğu anda, kalbin(in) maruz kaldığı harâreti dindirmek ve soğutmak üzere nefes almaya (istinşâk) çabaladığını, harâreti dengelemek üzere, içinde biriken dumansı buharı çıkardığını ve eğer bu yeterli gelirse sakinleştiğini ve ardından önce su sonra yemek istediğini görmenizdir. Çünkü hayvan su ve gıda olmadan uzun süre hayatta kalabilir, fakat kısa bir süre nefes almazsa canlı kalamaz (hayatini koruyamaz).

O halde bu, hayvanın hayatta kalması açısından solunumun yararının (öneminin) büyük olduğunu ve öncelikle ona ihtiyaç duyulmasının ise hayvanın hayatta kalması için garîzî harâretin dengesini korumak olduğunu kanıttır. Hayatini ancak garîzî harâretin dengesiyle gerçekleştirdiğini (sen de/artık iyi biliyorsun). Ölüme yol açan sebeplere gelince, şimdi bahsedeceğim (konu budur).

3.7. YEDİNCİ BÖLÜM: ÖLÜMÜN SEBEPLERİ ÜZERİNE

Ölüm yol açan sebeplere gelince, hekim Câlînûs'un Teneffüsün Faydası Hakkında⁷⁶ (adlı) kitabında, hayvanın ölüme maruz kalması için ya sadece beynin türünün terkîbinin fesâdı ya beyindeki rûhun fesâdı ya da sadece garîzî harâretin fesâdı gerekir. Fakat beynin terkîbinin, garîzî harâretin itidalinin fesâdı dışında, hızla fesâdı mümkün olmadığı gibi, garîzî harâreti başka bir yönden, yani beynin terkîbinin (organik yapısının) fesâdı dışında, ifsâd etmek de mümkün değildir diyor ve rûhun fesâdı için, bahsettiğimiz (söz konusu) iki illet (sebeplere) dışında, başka bir sebep olması mümkün değildir. Bunlardan biri, ruhun özünün boşalması (istifrâğı, kusulması) ve beyinde meydana gelen bir yara (cerahat) sebebiyle (beynin) diğer kavitelere (boşluklarına) nüfuz etmesi (sızması, yayılması), diğeri ise garîzî harâretin itidalinin fesâdır. Ancak nefesin kesilmesi (durması) sebebiyle ölümün, beynin boşluklarına dolan cerahata maruz kalması gibi, ruhun cevherinin istifrâğı olduğunu söylemek

⁷⁶ De Usu (Utilitate) Respirationis: Of the Utility of Respiration

mümkün değildir. Geriye, *ölüm sebebinin*, garîzî harâretin itidalinin fesâdı olduğu kalıyor, Câlînûs'un söylediği budur.

Eğer ölüm, Câlînûs'un söz ettiği gibi garîzî harâretin itidalinin fesâdı ile gerçekleşiyorsa, o zaman bilmek gerekir ki, bu bozuluş (garîzî harâretin itidalinin fesâdı) ya vücudun içerisinden (iç sebepler) ya da dışarisından (dış sebepler) kaynaklanan sebeplerin (yol açtığı bir bozuluştur).

(Garîzî harâretin itidalinin) vücut içerisinden (iç nedenlerden) kaynaklanan sebepler (ile fesâdına) gelince, bunlar ya (garîzî harâretin/vücudun) organlarının (âlet, âlât; beyin, kalp vb hayati organlar) fesâdından, ya (garîzî harâretin) keyfiyetlerinin (nitelik) fesâdından, ya da (garîzî harâretin) maddelerinin (yapıtaları, sübstans) fesâdından kaynaklanır.

Organlarının (fesâdının) sebebine gelince, bu, beyin, kalp veya karaciğerin bir âfete (hastalığa) maruz kalmasından kaynaklanır. (Çünkü) Beyin fesâda uğradığında, ondan göğse açılan hava kanalı (olan) hareket ettirici kuvveti devre dışı bırakır ve solunum (da) devre dışı kalır garîzî harâret söner. Kalp fesâda uğradığında, kalbin akciğer-ler-den hava çekmesini sağlayan hayvânî kuvveti devre dışı bırakır. Karaciğer fesâda uğradığında ise garîzî harâretin maddesi (yapıtası) olan kanı oluşturan (oluşmasını sağlayan) kuvveti devre dışı bırakır.

Fesâd, bunlardan her birinin (beyin, kalp, karaciğer), ya kötü mîzâç (sû-i mîzâc) ya da organik bir hastalık (maraz-ı âlî) dolayısıyla âfete maruz kalmasından kaynaklanır.

Kötü mîzâc, ya hızla ölüme yol açan ateşli hummaya maruz kalmak gibi, (garîzî harâreti) yakacak derecede aşırı sıcaktan (yüksek ateş); ya da cümûd (kalma; felç, inme) olarak bilinen illete ve diğer soğuk algınlığı hastalıklarına maruz kalmada olduğu gibi soğuk kötü mîzâçtan kaynaklanır.

Organik hastalıklardan (maraz-ı âlî) kaynaklanan (ölüm sebeplerine) gelince, sersâm⁷⁷ adı verilen beyin tümörü gibi bu organların bazılarında oluşan sıcak veya soğuk tümörlere maruz kalmak gibi organik bir hastalıktan da kaynaklanabilir.

⁷⁷ beyin tümörü (bir türü)

Beynin maruz kaldığı tıkanmaya (sedde, emboli) gelince, her ikisinde de beynin içinin soğuk ve galîz hılt ile tıkanıldığı ve ondan gelen hareket ettirici (muharrik) kuvvetin göğse nüfuz edemediği (ulaşamadığı) felç (sekte, iskemik inme) ve sara' (epilepsi) halinde olduğu gibi solunum bozulur (aksar).

Akciğer de tıkanmaya maruz kalabilir ve buna bağlı olarak hava oradan kalbe giremez (nüfuz edemez) ve garîzî harâret söner.

Karaciğer damarlarında bir tıkanıklık oluştuğunda (maruz kaldığında) da hava akışı (tervîh) oraya ulaşamaz ve dolayısıyla soğur ve kan oluşumu (üretimi) durur (ta'dil olur, devre dışı kalır; aksar, bozulur). Bu âfetler (hastalıklar) ölümü celbeder ve kalbe ineni (indireni) hızlandırır.

Beyin ve karaciğere gelince, âfet (lezyon) büyükse (ciddi, önemli) ölümü celbeder (ölümle sonuçlanır) ve eğer ufaksa (basit, küçük, önemsiz) ondan kurtulmak mümkündür.

Garîzî harâretin keyfiyeti (niteliği) sebebiyle muhtemel (arızî) fesâdına gelince, ya ateşli hummalara maruz kalanlar da görüldüğü gibi, garîzî harâretin tahliyesi (boşalması) ve imhası (yok olması, edilmesi) nüfuz (yayılma) hızından kaynaklanan ve bunun garîzî harâreti ayırıştırması (parçalaması, çözmesi)⁷⁸ ve yok etmesi dolayısıyla ve sütleğen (ferbiyon) ve benzeri sıcak ilaçlar (devâ) gibi (yoluyla) harâreti çok (kavî) yüksek ilaç kullananlarda görüldüğü gibi yüksek ateş (güçlü/kavi hararet) ile gerçekleşir (kaynaklanır).

(Ya da) gerek garîzî harâretin, inme, felç ve benzeri soğuk hastalıklarda görüldüğü gibi, sönmeye maruz kalması, gerekse afyon ve baldıran otu gibi ilaçlar kullananlarda görüldüğü gibi, garîzî harâretin ve (dolayısıyla) maddesinin donmasına (cümûd) yol açan aşırı (kavî) soğuktan kaynaklanır.

Garîzî harâretin maddesinin⁷⁹ fesâdına gelince, ya eksikliğinden ya da fazlalığındandır. Eksikliğine gelince, bu, vücudu aşırı kusma biçimlerinden birine maruz kalanlarda olduğu gibi, gerek kanın (boşalması, kusulması) gerek diğer hıltların (boşalması, kusulması) gerekse açlık veya susuzluktan vücudun rutûbâtının

⁷⁸ decomposition, disintegration, -lyze

⁷⁹ materyal, özdek, sübstans

(yaşlık/nemlilik unsurları) boşalmasından (kaynaklanan) eksikliklerdir. (Kan ve hılt eksikliği), garîzî harâretin maddesinden yoksun kalıp sönmesine; (yaşlık unsurlarının eksikliği ise) garîzî harâretin sönmesine yol açar.

(Garîzî harâretin) madde fazlalığı (dolayısıyla fesâdına) gelince, hılt/hıltlar (akhlât) veya yemek ve benzeri şeylerle doluluktan (obezite) kaynaklanan (ölümcül) hastalıklarda olduğu gibi, vücut, solunan (müstenşık) havanın nüfuz edebileceği (yayılacağı, geçebileceği, girebileceği) bir yer kalmayacak derecede hıltlar veya yiyecek-içecek (besin) ile doldurulursa (şişme, obezite), garîzî harâret boğulur ve söner.

Aşırı şekere maruz kalanlarda görüldüğü gibi, damarların ve beynin içinin (batınlarının) garîzî harâreti boğacak (örtecek) ve söndürecek kadar dolması (tıkanması) da (bir ölüm sebebidir) ani ölüme yol açar.

Ayrıca, aşırı kilolu (şişman, obez) vücutlu (kişilerin) maruz kaldığı gibi, damarlar ve ana-atardamarların (şerâyin), içine hava girecek kadar yer kalmayacak şekilde tıkanması (da) garîzî harâreti söndürür ve ani ölüm gerçekleşir. Garîzî harâretin (itidalinin, dengesinin) dış nedenlerden kaynaklanan fesâda (bozuluşa) maruz kalmasına gelince, bu, ya istifrâğ (kusma, dışarı atma, boşalma), ya içe çevrilme (içe dönme, içe bükülme, içe kıvrılma, in'itâf)⁸⁰, ya dolma (şişme, imtilâ), ya teneffüsten yoksun kalma (nefes alamama, boğulma), ya cevherinin (özünün) fesâdı, ya da keyfiyetinin (niteliğinin) fesâdı ile gerçekleşir.

İstifrâğına gelince, bu, garîzî harâretin ya cevherinin istifrâğı ya da maddesinin istifrâğı ile gerçekleşir.

(Garîzî harâretin) cevherinin istifrâğına (özünün boşalmasına) gelince, ya bir kişinin aniden maruz kaldığı yoğun bir neşeden (ferah, sevinç halinden) kaynaklanır, bu nedenle garîzî harâretin (bir anda, derhal) vücudun dışına (zâhir) çıkar, sonra yayılır ve ayrışır (çözünür, parçalanır, halel) ve vücudun dışı (zâhir) ve içi (bâtın) soğur ve ölüm meydana gelir (gerçekleşir).

⁸⁰ deflexion

Garîzî harâret, bu durumda, kandil alevine kuvvetle üflendiğinde (güçlü bir rüzgar estiğinde) onu ayrışmaya (çözünmeye, halel) ve sönmeye maruz bırakmasına benzer bir şeye maruz kalır. Bize, bir kavmin birdenbire çok sevindiği ve aniden öldüğü nakledilmiştir.

(Ya da) beyin veya göğüs, boşluklarına (karıncık, oyuk, kavite) ulaşan ve garîzî harâretin cevherinin istifrâğına yola açan bir yaralanmaya (yara-bere, cerahat, iltihap) maruz kaldığında (da ölüm gerçekleşir).

Maddesinin (garîzî harâretin maddesinin) istifrâğına gelince, birinin damarının veya atardamarın (şiryân) yaralanıp (veya kesilip) kanın akması (boşalması) durumunda olduğu gibi, garîzî harâretin sönmeye yoluyla (da) ölüm gerçekleşir. Maruz kaldığı durum, yağ bitince sönmeye maruz kalan kandilin maruz kaldığı durum (gibidir).

Garîzî harâretin içe dönerek (in'itaf) fesâdına gelince, (birinin) ani korku ve dehşete maruz kalmak (kalması) gibi, garîzî harâretin bir anda vücuda girmesiyle harâret düşer ve (garîzî harâret) söner (ve ani ölüm gerçekleşir).

(Garîzî harâretin) dolgunluktan (aşırı doygunluk, şişme, obezite) fesâdına gelince, vücut boşlukları suyla dolu olduğu için (suda) boğulma (ve bu nedenle nefes alamama) durumunda görüldüğü gibi, garîzî harâret boğulur ve ölüm gerçekleşir. Maruz kaldığı durum, içinde çok yağ bulunan kandilin ateşinin boğulması ve sönmesine benzer bir durumdur.

(Garîzî harâretin) solunum yokluğu nedeniyle fesâdına gelince, ağzın ve burnun tıkanması veya kement-organ ve benzeri (diğer ölümcül) şeylerce boğulmaya maruz kalmak gibi, temiz havanın akciğere girmesi engelleneceği için kalpte (içeride) dumansı sıvı birikir ve garîzî harâreti söndürür. Böyle bir durumda harârete maruz kalanın hali, alevinin üzerine ağır bir kap konulup, havanın onunla (ateşle) buluşması (teması) engellendiği (kesildiği) için üzerinde duman biriken ve sönmeye maruz kalan kandilin durumuna benzer.

Garîzî harâretin cevherinin fesâdına maruz kalmasına gelince, ya leşlerden/çürümüş cesetlerden çıkan buharlar, lağımlardan ve içinde aşırı derecede çürümüş çamur bulunan çukurlardan yükselen buharlar (gaz, istim, duman) gibi

kokuşmuş buharlarla karışmış kötü havayı solumak (maruz kalırsa garîzî harâretin özü bozulur/özünü bozar). Lağım çukurlarına ve kokuşmuş çamur bulunan kuyulara (çukurlara) düşüp de ölen (insan) çoktur.

Bu durumda garîzî harâretin maruz kaldığı şey, çok dumana maruz bırakıldığında veya söndürülmek için güçlü buharların yükseldiği yerlerde bir kandil alevinin maruz kaldığı şeye benzer.

Zehirli haşaratı (ısırmak veya bunlar) tarafından ısırılmak (da ölüm sebebidir), zehir (insan) vücuduna (dökülür (akar) ve içinden akar) yayılır ve garîzî harâretin cevheri ifsâd olur ve kişinin ölmesine yol açar (ölüm gerçekleşir).

Garîzî harâretin keyfiyetinin fesâdıyla fesâdı (da ölüm sebebidir), ya aşırı (çok, kuvvetli) sıcak bir banyoda ya da aşırı (çok, şedid) sıcak bir yaz vakti güneş(in altında) uzun süre kalan biri (bu süreçte) çok ısınır (çözünür) ve erir (dağılır) ve ölüme maruz kalır. Böyle bir durumda garîzî harâretin maruz kaldığı şey, büyük bir ateşin önüne veya çok sıcak bir (günde) güneşin altına konulan bir kandilin sönmeye maruz kalması gibi(benzer)dir.

Donuncaya kadar (donacak kadar) soğumak (üşümek) (da ölüm sebebidir). Aşırı soğukta seyahat eden çoğu insanın (dondurucu kara maruz kaldıkları için) donmaya maruz kalması ve garîzî harâretin sönmesiyle ölüm (gerçekleşir). Bu durum, aşırı/çok soğuk yerlere konulan kandilin sönmeye maruz kalmasına benzer.

Kısaca, garîzî harâretin itidalinin fesâdı, ölüme yol açar ve hayat onun ve maddesinin (materyal, töz, sübstans) itidali ile olur. Bunların itidali ise solunum ile olur. Dolayısıyla solunumun yararı (faydası, işlevi) muazzamdır. Fâil (etkin) hayvanî kuvvetler(in işlevi)den bahsettik ve (bunu bilmek isteyenler için bunun) bunların gevşeme ve kasılma ile gerçekleştiğini (tezahür ettiğini) bilmek yeter. Şimdi münfail (edilgin) hayvânî kuvvetlerden bahsedeceğiz.

3.8. SEKİZİNCİ BÖLÜM: MÜNFAİL HAYVÂNI KUVVETLERİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Hayvanî kuvvet türlerinden olan fâil kuvvetlerden yeterince bahsettik. Münfail kuvvetlere gelince, bunlar, öfkenin kendisi vasıtasıyla gerçekleştiği kuvvet, çekişme⁸¹nin (münâzaa) kendisi vasıtasıyla gerçekleştiği kuvvet ve liderlik (tere'ūs)⁸², asâlet (nebâhe) ve gurur (enfe) kendisi vasıtasıyla gerçekleştiği kuvvettir. Fakat bu kuvvetler edilginleşmiş (münfail) kuvvetlerdir. Çünkü garîzî harâretin dışarıdan bir muharrik (hareket ettirici, etki) tarafından hareket ettirilmesinden kaynaklanırlar.

Öfkeye gelince, nefsin, kendisine haksızlık edenlere (zulm) ve eziyet edenlere (eza) (veya zarar verenlere) karşılık vermek (intikam, öç) ve (içinde bulunduğu durumdan) kurtulmak (teşaffa, iyileşme, recover) üzere güçlü istek duyduğu esnada (ve) aniden kalp kanının galeyâmı ve garîzî harâretin vücudun dışına çıkması (dışa vurumu) halidir.

Galibiyet⁸³ ve çekişme de böyledir. Bunlar, nefsin, yenilgi ve teslimiyeti, korkaklığa nispet edilmemesi için, gurur (meselesi haline getirip) emsallerine (akran) ve rakiplerine karşılık vermek istediği esnada garîzî harâretin dışarı çıkması (dışa vurumu) halidir.

Liderlik ve asâletin kendisiyle vasıtasıyla gerçekleştiği kuvvete gelince, bu kuvvet, nefsin hakîr, önemsiz (küçük düşürücü, adi, küçük ve önemsiz) ve dünyevî şeylerden arınıp (nezâhet), şerefli (onurlandırıcı, ulvî, asil)⁸⁴ şeylere yöneldiği (yükselişi, yücelişi arzu ettiği; yükselmek istediği) esnada ortaya çıkar.

Karşıt sebepler söz konusu olduğunda bu duyguların (dışavurum, infîâlât) karşıtları (tam tersi) olacağı/olduğu açıktır.

Öfke, korku ve dehşet (hissine) zıttır. Bu olay, ya gök gürültüsü gibi seslerden ya da aniden yılan, vahşi hayvan, korkunç (dehşet verici) görüntüler (suretler, görüntüler, resimler) gibi gözle görülür şeyleri ve diğer korkutucu şeyler görüldüğünde garîzî harâretin vücuda aniden girmesinden kaynaklanır.

⁸¹ çatışma, mücadele, rekabet

⁸² baş-olma, önder-olma, resnasip olunma (تَرَوُّس)

⁸³ galebe, galebe çalma, üstünlük sağlama, galip olma, rekabet

⁸⁴ noble things (معالي)

Galebe (zafer, üstünlük sağlama mücadelesi) ve çatışmanın (çekişme, nizâ, münâzaa) zıttı, korkaklık (geri çekilme) ve yenilgidir (inhizâm, teslimiyet) ve bu da çatışmanın mağlubiyetle sonuçlandığının (rakibin galip geldiğinin) ortaya çıktığı an garîzî harâretin içeriye girmesi (dönmesi, bükülmesi) ve çözülmesi (karar bulması) ile gerçekleşir.

Gurur, liderlik ve asâletin zıttı, boyun eğme, aşağılanma (küçük düşme) ve kendini (nefsi) alçaltmadır. Bu, nefsin (benliğin) kendisinden daha üstün (yüksek) ve daha güçlü birine ihtiyacı olduğunu bildiği zamandır. Bu, fâil ve münfail hayvanî kuvvetlerin türlerinin açıklamasıdır.

Filozofların ve hekimlerin çoğu, bu hayvanî kuvvetlerin kaynağının (ve madeninin) kalp olduğu konusunda hemfikirdir ve bu hayvanî kuvvetler nâtık hayvan ve gayr-ı nâtık hayvanlarda ortaktır (geri kalanına katılır). Hayvana, kendisi vasıtasıyla gevşeme ve kasılmanın gerçekleştiği fâil kuvvetler hayatiyet verir (kazandırır) ve hayatiyet (hayat, canlı olma hali), hayvanın geri kalanı için geneldir (tüm hayvanlar için geçerli bir haldir). Münfail hayvanî kuvvetler hayvana şiddet (güç kullanma kabiliyeti), cesaret ve öfke verir. Hayvanların çoğunda cesaret (hali) bulunur. Fakat cesaret ve öfke, insanda, beyinde bulunan konuşma kuvveti(leri) temyiz (ayırt etme) ve tedbîr ile gerçekleşir.

Dolayısıyla, insan öfkelerini caydırabilmesi (dizginleyebilmesi) ve çatışması (ve zarar görmesi) gerektiği ve zarar göreceği anları bilmesi (farkında olması) mümkündür. İçine girdiği-düştüğü (halin) nasıl son bulacağı ve (bu durumdan) nasıl kurtulacağını bilmesi de. Gayr-ı nâtık hayvan ise (neye karşılık verdiğiine ilişkin zihninden ayırt etmeksizin) yapar (Gayr-ı nâtık hayvan ise bunu, zihnen neye tepki verdiğini ayırt etmeden tabii bir şekilde yapar). Hayvanî kuvvetler konusunda anlattıklarımız tıp sanatında ihtiyaç duyulanlar için yeterlidir.

3.9. DOKUZUNCU BÖLÜM: NEFSÂNÎ KUVVETLER (KAPSAMINDA)TEDBİRİ SAĞLAYAN KUVVETLER ÜZERİNE

Nefsânî kuvvete(lere) gelince, yeri kaynağı (madeni) beyindir. Bu kuvvetin üç türü vardır. Bazıları beynin kendi başına yaptığı şeyi (kendinde yaptığı işi) yapar ve

bunlar tedbîrin kendisi vasıtasıyla gerçekleştiği kuvvetlerdir. Bu kuvvetin tüm türlerine zihin kuvvetleri denir. Bunlar arasında beynin sınırlar aracılığı ile gerçekleştirdiği kuvvetler vardır. Bu kuvvetler, duyuların kendileri aracılığıyla olduğu kuvvetlerdir ve istemli hareketin kendileri vasıtasıyla gerçekleştiği kuvvetler vardır.

Tedbîrin kendisi aracılığıyla gerçekleştiği kuvvetlerden bahsederek başlıyoruz. Diyoruz ki, tedbîri sağlayan kuvvetler, (tedbîri kendileri aracılığıyla gerçekleştiği kuvvetler) tamamına zihin ve fikir (düşünce) kuvvetleri denir. (Türlere ayrılırsa) Üç kuvvetten oluşurlar. Hayal kurmayı (tahayyülü) sağlayan kuvvetler, düşünmeyi (fikir) sağlayan kuvvetler ve hatırlamayı (zikir) sağlayan kuvvetler.

Bu kuvvetle insan, gayr-ı nâtik hayvanlardan ayrılır ve sadece insana özgüdürler. Özellikle düşünme (fikir), çünkü düşünme, diğer iki kuvvetin, yani tahayyül kuvveti ve hatırlama (zikir) kuvvetinin dayanağıdır. Zira bu ikisi ona memur kılınmışlardır. Tüm hayvanlardan üstün olduğu için düşünme (fikir) insana özgüdür. Çünkü ayırt etme (temyiz), tedbîr ve eşyanın (şeylerin) birbirinden ayrılması/ayrıştırılması (tafsîl) düşünme (fikir) aracılığıyla gerçekleşir.

Gayr-ı nâtik hayvana gelince, onda bu (kuvvetin bulunması) mümkün değildir. Çünkü gayr-ı nâtik hayvanlar kendilerine özgü işleri (fiilleri), yaratıldığı fayda (işlev) için ayırım gözetmeksizin yapar. Tıpkı koşum (koşu, yarış?) atı, çift öküzü, av kartalı ve bekçi köpeği gibi.

Bu üç kuvvetin her birinin bir merkezi ve kendisine ait (özgü bir yeri) bir konumu vardır. Bu nedenle tahayyül kuvvetinin konumu beynin iki ön batnında (lob) [ve o (tahayyül) mevcut olmayanın sanki varmış gibi idrak edilmesidir, düşüncenin (fikir) konumu beynin orta batnı ve hatırlamanın (zikir) konumu beynin arka batnıdır. Bu kuvvetlerin eylemlerinin (fiillerinin, işlevlerinin) gerçekleştiği nefsanî ruh bu batınlarda bulunur ve bu kuvvetlerin her birinin kendine özgü işlevi (fiili) vardır.

Hayal kurmayı (tahayyülü) sağlayan kuvvete gelince, bu kuvvet şeyleri tasavvur ve tahayyül/tevehhüm (vehmetmeyi) ve onları düşünceye (fikir kuvvesine) sevk edendir (sağlar).

Düşünmeyi (fıkr) sağlayan kuvvete gelince, tasavvurları işler (amel), sanatlar, ilimler ve diğer şeylerin tahayyül (hayal), vehm (yanılsama) ve fıkr (düşünce) ile gerçekleştiği şeylere (eşya) bakıp (hakkında düşünüp), onları ayırt eden (temyiz) ve yöneten (tedbir) kuvvettir. Eğer bu, el ile işleyen/yapılan (amel) ve organları hareket ettiren şeylerden ise bunu, söz konusu fiile ilişkin kararlılık (azimet, yapma kararı-kararlılığı) takip eder. Bunu (azimet) ise hareketli (harekete geçirilebilen) organları istemli olarak harekete geçirilmesi (tahrik) takip eder. Eğer sadece ezberlenen şeylerden biri ise, bunu, söz konusu şeyi ezberleme takip eder.

Hıfzı (ezberlemeyi ve dolayısıyla hatırlamayı) sağlayan kuvvete gelince, düşünceyle [veya varsayımla (zann) işlenmiş (işleyen, ortaya çıkan) şeyleri (zihinde) muhafaza eden (koruyan) ve gerektiği vakit kuvveden (kuvvet) fiile (eyleme) çıkıncıya kadar (dönüşüncüye kadar) sabit kalacak şekilde onları tasavvur eden ve yerlerine (mevzi, konum) kaydeden kuvvettir. Tedbiri (yönetimi, organizasyonu, koordinasyonu) sağlayan kuvvetlerin fiilleri (işlev)nin özellikleri (nitelikleri) bunlardır.

3.10. ONUNCU BÖLÜM: HİSSÎ KUVVETLERİN ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

Yukarıda (dedik ki), hissî (duyumsama) kuvvetler ve hareket ettiren (muarrrik) kuvvetler(in) istemli(dir) olduğunu söylemiştik. Zira beynin işlevini duyumsama ve istemli harekete alet olan (duyu organı işlevi gören) sinirler aracılığıyla yerine getirdiğini- yukarıda söylemiştik- ve bunun nefsanî ruhun beynin batınlarında (lob) bulunan sinirler vasıtasıyla diğer organlara cevherinden bir şeyler ileterek gerçekleştirmektedir.

Bunun kanıtı, bazı organlara gelen sinirlerden birini kestiğimizde, bu sinirin organa sağladığı (kendisine hazırladığı) duyu ve hareket veya hem duyu hem hareket doğrultusunda duyu (algı-lama) ya da hareketin (tepki) veya her ikisinin (de) yokluğudur (gerçekleşemeyişidir).

Organlar konusunda (sinirlerin özellikleri hakkındaki konuda), sinirlerin her birinin durumu (hâl), sayısı ve yararının (işlevi, görevi, faydası) ne olduğunu açıklamış; hissetmeyi (duyuların oluşumunununu, duyumsamayı, algılamayı) sağlayan

sinirlerin, yumuşaklık (hassaslık, esneklik, lüyûnet) ve kabul (algılama) kolaylığı ihtiyacı dolayısıyla beynin ön kısmından çıktığını (kaynaklandığını, filizlendiğini) ve hareketi sağlayan sinirlerin, çoğu hareket ve iş (görev, amel) sertlik ve mukavemet (sağlamlık, sebât) gerektirdiği için, beynin, arka kısmının sert olması ve ön kısmının yumuşak olması dolayısıyla, arka kısmından çıktığını (kaynaklandığını, filizlendiğini) belirtmiştik. Görme, işitme, koklama, tatma ve dokunmadan (oluşan) duyu organlarının durumunun ve her organın yapısını ve bu duyuların filine tahsis edilmiş (mahsûs) organın konumu (durumu, pozisyonu) ve bu fiilin (görevin) tamamında (tamamlanması için) ihtiyaç duyulan (diğer) organlar ve her birinin, kitabı uzatmamak açısından hatırlatma dışında (şimdiki konumuzun amacı her bir kuvvetin, yani her bir duyu kuvvetinin, fiilin nasıl gerçekleştiği olduğu için) bu konuda tekrarlamamız gerekmeyen, yararı (işlevi, görevi, faydası) ortaya konulmuştu.

(Şimdi) Diyorum ki, duyu (duyusal) kuvvetleri, onlar, her duyu organının duyularını (duyumsadıklarını) kendileri vasıtasıyla değiştirdiği kuvvetlerdir ve bu kuvvetler görme kuvveti, duyma kuvveti, koklama kuvveti, tatma kuvveti ve dokunma kuvveti olmak üzere beş çeşittir.

Görme kuvveti en yumuşak (latîf) kuvvettir ve ateş tabiatlıdır. Ateş ise alev (lehîb), kor (hamrâ) ve ışık (nûr) olmak üzere üç çeşittir. Görmenin doğası (yapısı) ışık(tır) ve gün ışığı(dır) ve onun duyumsadığı (şey) ışık ve gün ışığıdır. Yumuşaklık (letâfet) sıralamasında görmeyi, hava tabiatlı olan işitme takip eder ve duyumsadığı (şey) havadır. Havanın darbesine (*kar'*) maruz kalan ise sestir. Çünkü (ses) hava darbesidir.

Letafet konusunda işitmeden sonra koku (koklama) duyusu gelir ve buhar tabiatlıdır ve duyumsadığı (şey) buhardır ve buharın doğası su, toprak ve havanın doğasının karışımıdır.

Letafet konusunda bu (duyuyu) tat duyusu izler ve su tabiatlıdır ve duyumsadığı (şey) yiyeceklerdir (besinler) ve yiyecekler yağ (nemli) bir şeyden oluşur. Dokunma duyusu (duyuların) en yoğun olanıdır ve toprak (yerküre) ile ilişkilidir ve duyumsadığı (şeyler) toprak ve (toprağın) arazları (nitelikleri) yani sertlik, yumuşaklık, sıcak ve soğuktur.

Bu duyuların her biri, ona dönüşerek ve duyumsanan şeylerin doğasını dönüştürerek (değiştirerek) duyumsananın (mahsûs) duyusu haline gelir ve böylece zihin (bu) değişimi hissederek ve duyumsanan (şeyi) algılar (idrak eder). Şimdi, görme duyusundan başlayıp, bunun nasıl gerçekleştiğini açıklayacağız.

SONUÇ

el-Mecûsî'nin *Kâmilü's-şınâ'ati't-tıbbiyye* adlı eserinin dördüncü makalesinin ilk 10 bölümünü bilim tarihi açısından ele aldığımız bu tezde, el-Mecûsî'nin hayatı ve eserlerinin yanı sıra Antik Çağ'daki belli başlı filozof ve bilim insanları ile onun nefis ve ruh hakkındaki görüşlerini de yakından tanıma fırsatı bulmuş olduk. el-Mecûsî'nin nefis ve ruh hakkındaki görüşleri, muhtemelen büyük oranda Galen'den gelmekle birlikte, özellikle tıbbi teori ile olgu ve gözlemler arasındaki uyum bakımından son derece dikkat çekicidir. Mesela nefsin kuvvetleri arasında sayılan ve birinci ve ikinci bölümlerde anlatılan çekme, tutma, sindirme/dönüştürme ve itme kuvvetlerinin, mide ve rahim üzerinde nasıl etki ettiğinin gösterildiği üçüncü ve dördüncü bölümler bu bakımdan oldukça öne çıkmaktadır.

Fakat el-Mecûsî'nin nefis ve ruh hakkındaki asıl görüşleri çevirinin daha çok altıncı bölümünden itibaren gündeme gelmekte ve bu ikisi, teneffüs açısından incelenmektedir. Ölümün sebeplerinin açıklandığı yedinci bölümde ise el-Mecûsî'nin, (muhtemelen diğer bölümlerdeki bilgilerin de en önemli kaynağı olan) Galen'i çok zikrettiğini görüyoruz. el-Mecûsî, burada Galen'in ölüm tanımını çeşitli olgu ve gözlemler temelinde açıklamaktadır. Aristoteles'in *Ruh Üzerine*'sinde ele alınan konular ise çevirinin dokuzuncu ve onuncu bölümlerinde işlenmektedir. Bunlar, duyular, hayal gücü, hafıza ve düşüncedir. Bu konular da yine Platon ve Aristoteles gibi isimlerin felsefi yaklaşımından farklı olarak tıbbî bir bakış açısı içinde işlenmektedir.

Sonuç olarak, Platon, Aristoteles ve Galen'in nefis ve ruh anlayışlarının, el-Mecûsî'nin tezimizde Türkçeye çevirmiş olduğumuz metninde farklı katmanlar halinde ve ayrıntılı olarak sergilendiğini görmekteyiz. Böylece bu çeviriyle Türkiye'de Galen tıbbî hakkında bilinenler açısından önemli bir boşluğu kısmen de olsa doldurduğumuza inanıyoruz. Dolayısıyla gelecekte bu alanda yapılabilecek ilk şey, dördüncü makalenin kalan 10 bölümünün de Türkçeye çevrilmesi ve bu şekilde el-Mecûsî'nin nefis ve ruh anlayışının daha tam bir perspektif içinde ortaya konmasıdır. Çalışmamızın bu doğrultuda yapılabilecek bu ve başka türden benzer çalışmalar için bir ilk adımı oluşturduğuna inanıyoruz.

KAYNAKÇA

- Acıduman, A., & Aşkit, Ç.** (2017). 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī'nin Kāmilu's-Şinā'atı-Ṭıbbiyye adlı ünlü eserinde gebelerin ve çocukların tedbiri üzerine. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* , 60(2), 64-81.
- Acıduman, A., Arda, B., Kâhya E., Belen, D.** (2010). The Royal Book by Haly Abbas From the 10th Century: One of the Earliest Illustrations of the Surgical Approach to Skull Fractures, *Neurosurgery* 67: 1466-1475
- Ağırakça, A.** (2016). Ali Ibn Abbās el-Mecûsi el-Ahvâzî. A. Ağırakça içinde, *İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII. / XIII. Yüzyıla Kadar)* (s. 185). İstanbul: Akdem Yayınları.
- Aristoteles.** (2011). *Ruh Üzerine.* (Z. Özcan, Dü.) Ankara: Birleşik Yayınevi.
- el-Mecûsî, A. b.** (1877). *Kâmilü's-şinâ'a fi't-ṭıbb* (Cilt 1). Kahire: Bulak Matbaası.
- Gökberk, M.** (tarih yok). *İlkçağ Felsefesi - Platon.* (s. 57-73). içinde İstanbul.
- Hamarnah, S. K.** (1997). Ibn al-Majusi. *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures.* içinde
- Hankinson.** (1991). Galen's Anatomy of the Soul. *Phronesis*, 36(2), 197–233. doi-10.1163/156852891321052787
- Karlığa, B., & Kazancıgil, A.** (1997). Ali İbn Abbās el-Mecûsi ve "Kitâbü'l-Meliki". *Tıp Tarihi Araştırmaları*(6), 23.
- Kaya, M.** (1991). Aristo. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (s. 375). içinde
- Kaya, M.** (2013). Platon'un Ruh Kuramı. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15(1), 171-182.

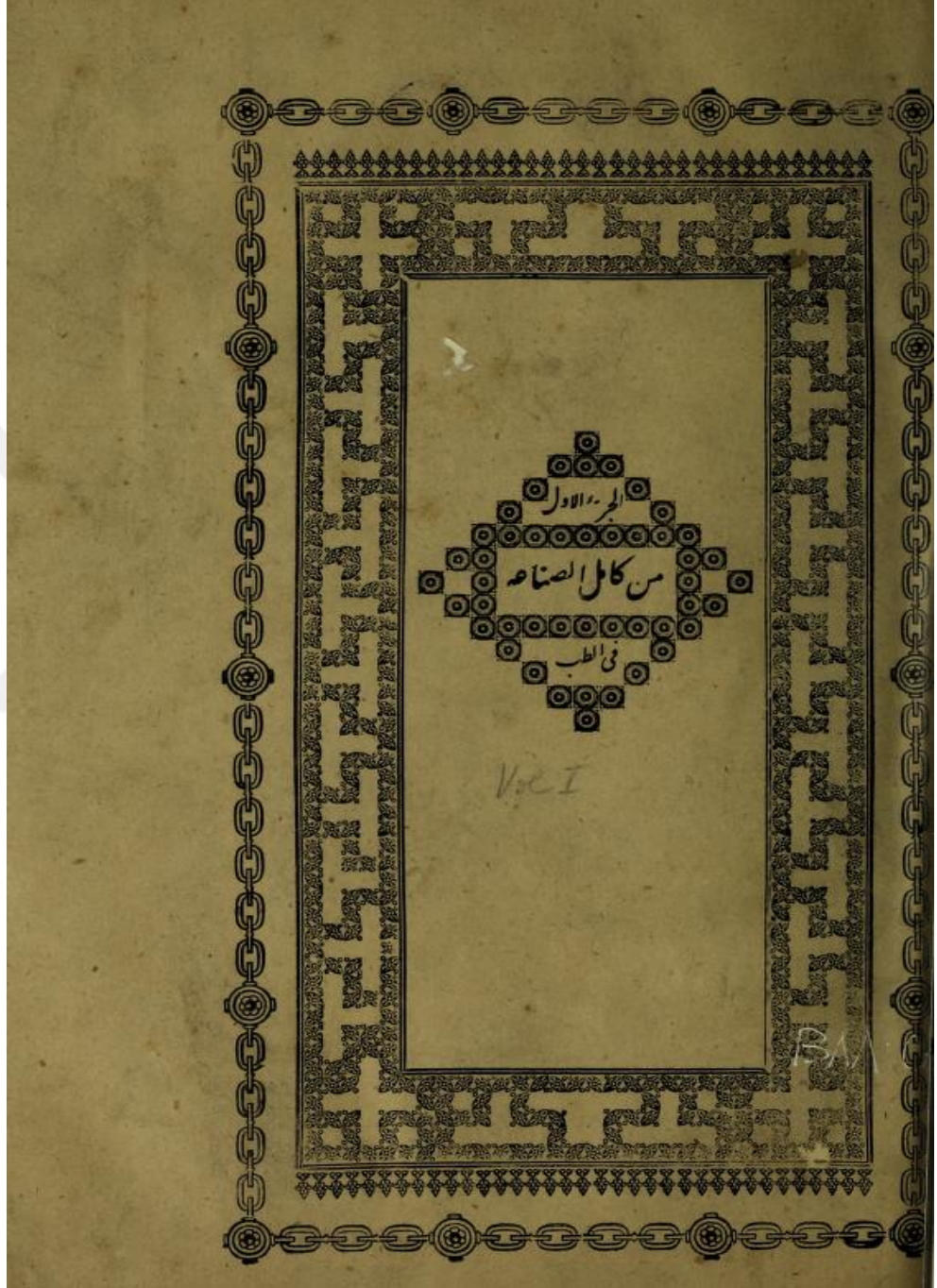
- Kaya, M.** (2014). Aristoteles'in Ruh Anlayışı. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(18), 91-98.
- L. Richter-Bernburg.** (1985). Ali B. 'Abbâs Majusî,. Encyclopaedia Iranica (s. 837-838). içinde London.
- Leclerc, L.** (1876). Ali Ben El Abbas El Madjoussy. Historie de la médecine arabe I (Cilt I). içinde Paris.
- Nutton, V.** (2022, Ocak 1). Galen. Mayıs 2022 tarihinde Encyclopedia Britannica: <https://www.britannica.com/biography/Galen> adresinden alındı
- Olguner, F.** (1994). Eflâtun. TDV İslâm Ansiklopedisi (s. 469-476). içinde İstanbul.
- Platon.** (1998). Yasalar. (C. Şentuna, & S. Babûr, Dü) İstanbul: Kabcacı Yayinevi.
- Platon.** (1999). Devlet. (S. Eyüboğlu, & M. A. Cimcoz, Dü) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Platon.** (2015). Timaios. (F. Akderin, Dü.) İstanbul: Say Yayınları.
- Püyan, N.** (2008). Haly 'Abbas, Iranian Celebrated Physician who wrote an excellently organized Medical compendium. Quarterly Journal of Medical Ethics, 2(5).
- Ross, D. W.** (1993). Aristoteles, (Çev: Prof. Dr. A. Arslan), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir
- Savage-Smith, E.** (1994). The Great Systematizers. Islamic Culture and the Medical Arts (s. 20). Singer, P. N., "Galen", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2021 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL: <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/galen/>
- Uludağ, S.** (2006). Nefis. TDV İslâm Ansiklopedisi (s. 526-529). içinde İstanbul
- Van der Eijk, P.** (2020). Galen on Soul, Mixture and Pneuma. (Ed.) B. Inwood & J. Warren (Eds.), *Body and Soul in Hellenistic Philosophy* (s. 62-88). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781108641487.004

Withington, E. T. (1892). XXIX.Arabic Medicine (2); The Eastern Caliphate. Medical History from the Earliest Times (s. 150-154). içinde London: The Scientific Press.

Yavuz, Ş.Y. (2018). Ruh. TDV İslâm Ansiklopedisi (s. 187). içinde Ankara

EKLER

Kâmilü's-şinâ'ati't-ṭıbbiyye Bulak baskısının kapağı ile çevrilen kısmın ilk ve son sayfaları

فأخذه وينطبق بالخرطاقة (ماحة واحدة ح) وهو لسان المزمار وهو جسم في داخل الخنجر
من لحم وشحم وغشاء ولا تظهر لهذا الجسم في البدن وهو اخص آلات الصوت بالصوت ومنفعتها
مع التصويت اذا قدرت فحبه بعضل صغار موضوعة تحته من داخل الخنجر انه يطبق الخنجر
اي يسدها كالصمام عند حصر النفس بدخول هواه في مجريه اللذين ههنا في اقامة نقصان
هو او عند انطباق الخنجر الى التجويفين كالنقرتين وهذا الجسم في ادناه اعني في اقربه الى
اعلى الخنجر فاذا انتفخ بما دخل الى النقرتين تقاربتا فسدت جلة الخنجر (هـ ديم لعدمه)
وقد نقل هذا الامم ابن زرعة العارضة ويسمى في كتاب حنين في تسمية الاعضاء والالات
شعيرة المزمار اعني القصبين الصغيرين اللتين يشد طرفاهما وتركب على لسان المزمار الصناعي
وانما سمى بذلك من فعله اعني احكام الشد لان صورته التخطيطية وهو عضو غضروفى رقيق
موضوع امام الخنجر في قبالة الطرحهاري فالطرحهاري اذا انتفخ فالى شعور النفاذ يقصره على
الانطباق ما يتفق ان يتقيا فيسلم بذلك من ولوج المتقيسة في قصة الرئة (حـ و ل العري) الذي
سماه ابن زرعة العلقة يفتح بالهواه الخارج بالتنفس الصرف وفي التصويت وينطبق
بجوى ما يزدرد عليه وبقصره على تغطية الخنجر (و شكل حولم الغذاء) الذي سماه غلصمة
كعص دائرة وقدرها اكثر قليلا من فم الخنجر وهي تمنع نزول الطعام الى داخل الخنجر ولا
تسمح نزول يسير مما يشرب على جدار الخنجر للعاجة الى ترطيب ذلك مع الرطوبة التي تولدها
غدهنالك كما يمنع شبه لسان المزمار عند اقتناحه نزول ذلك المزرد الى قصبة الرئة لانزوله الى
الخنجر تمن القم (حولم بعدا) التي سماها غلصمة وهي تعين اللهاة في منفعتها المذكورة (نـ ل)
(د) هو بيت اللسان كان هذا العضو لا تدار طرفه ولكه في ضمن أصل اللسان سمى بذلك
في السرياني ولم يجد نقل ذلك في الكتب الغربية التي لهم (تمت) المقالة بحمد الله وعونه والله
الموفق للصواب

والمادة التولدتها القمل
والقمقام وان ائق القمل
من الجفن وعمل الجفن
بماه ويطبخ الجفن بالشب
البيالى تقع من القمل
والقمقام
* (علاج السلاق) *
وهو يتولد من رطوبة
بورقية مالحة اطاق الماقي
الاكبر او في الاصغر او
فيهما اذا كحل بزنجار
الحديد كان دواء ناقعا من
السلاق وكذلك السماق
اذا تقع في ما هو بها وبالسلة
وصق قطري العين تقع

* (المقالة الرابعة من كتاب كامل المناعة الطبيعية في ذكر القوى والافعال والارواح) *
وهي عشرون بابا ا في جملة الكلام على القوى ب في صفة القوى الطبيعية ج في صفة
افعال القوى الطبيعية الاربعة على جهة المثال في المعدة د في صفة القوى الطبيعية
الاربعة على جهة المثال في الرحم هـ في صفة القوى الحيوانية الاعلى للانساب والانتفاض
و في منفعة النفس ز في الاباب التي يكون عنها الموت ح في صفة القوى الحيوانية ط
في ذكر القوى النفسانية ي في جملة الكلام على القوى الحساسة با في القوى التي يكون بها
حس البصر ب في القوى التي يكون بها حس السمع ج في صفة الشم يد في صفة
حاسة الذوق به في القوة التي يكون بها حاسة اللمس بو في القوة التي توافق كل واحد
من الحواس وتنافره بز في القوة المحركة بارادة جح في صفة الافعال يط في صفة الارواح
ك فيما يحدثه كل واحد من الامور الطبيعية اذا زال عن حاله

* (الباب الاول في جملة الكلام على القوى النفسانية والحيوانية والطبيعية) *
قد بان مما ذكرنا انفسا من الكلام في الاركان ان سائر الحيوان والنبات والمعادن مركبة من
الاستقصات الاربعة بمقاييس اجزاء بعضها مع بعض وتأثير بعضها في بعض وانه يقال لها

حاصل

حصل من كفيات هذه الاستقصات في الاجسام مزاج وهو الحرارة والبرودة والرطوبة
 واليبوسة وفي كل واحد من الحيوان والنبات والمعادن من هذا المزاج مقدار ما يحسب
 ما يحتاج اليه في كل واحد منها وهذا المزاج يقوم مقام الآلة والاداة التي بها يكون عمل
 الطبيعة والنفس اللذين بهما يكون تدبير الحيوان والنبات فان الطبيعة يسكون تدبير
 الحيوان والنبات والنفس يكون تدبير الحيوان واذا كان ذلك كذلك فيجب ان يكون ههنا
 قوى للطبيعة وللنفس بهما يمكن ان يعمل سائر اعمالهما وهذه القوى ظاهرة بيته من الافعال
 التي يفعلها كل واحد منهما وافعال الطبيعة هو التوليد والنمو والتغذي وافعال النفس
 منها ما هي افعال النفس التي بها تتكون الحياة وهو انبساط القلب والعروق الضواريب
 وانقباضها ومنها افعال النفس التي بها يكون العقل والتمييز والحس والحركة الارادية
 (واجناس القوى اذا ثلثة) احدها القوى التي للطبيعة ويقال لها القوى العلية والثانية
 القوى التي للنفس التي بها تتكون الحياة ويقال لها القوى الحيوانية والثالثة القوى التي
 للنفس التي بها يكون التدبير والحس والحركة الارادية ويقال لها القوى النفسانية فاما
 القوى الطبيعية ففعلها يعم الحيوان والنبات وذلك ان فعل هذه القوى انما هو التوليد والنمو
 والتغذي وهذه الافعال في الحيوان والنبات بالسوية اذ كان التوليد في الحيوان انما هو
 استعمال جوهر المني الى جوهر اعضاء بدن الانسان والنمو انما هو الزيادة في مقدار تلك الاعضاء
 اعنى اتقها من الصغر الى الكبر الى وقت منتهى الشباب والغذاء انما هو خاف ما يتحلل من
 الاعضاء ليكون به بقاء الحيوان وثباته من الزمان مدة طويلة لئلا يبدي بسبب ما يتحلل منه اما
 من خارج فن قبل الهواء الذي يجذب من الابدان الرطوبات وامام من داخل فن جهة تحليل
 الحرارة الغريزية وكذلك النبات تولده من البزب باستحالة البزب الى الورق والقضبان ويحتاج اذا
 تولد الى ان ينبت ويؤيد الى وقت منتهى ويحتاج الى غذاء يشبهه على حاله مدة من الزمان لئلا يدخل
 ويجف لما ينحل منه واما القوى الحيوانية فعامه للحيوان الناطق وغير الناطق دون النبات
 وذلك ان فعل هذه القوى في جميع الحيوان انما هو انبساط القلب والعروق الضواريب
 وانقباضها لحفظ الحرارة الغريزية وهذان الفعلان في جميع الحيوان بالسوية واما القوى
 النفسانية فبها ما هي عامه للحيوان الناطق وغير الناطق وهي القوى التي يكون بها الحس
 والحركة الارادية لان الحس انما هو وحس البصر وحس السمع وحس الشم وحس الذوق وحس
 اللمس والحركة الارادية انما هي حركة اعضاء الحيوان الى ما يريد ويحتاج اليه بارادته فهذان
 الجنسان من اجناس الافعال في الحيوان متساويان ومنها خاصة للحيوان الناطق وهي القوى
 التي يكون بها التدبير وهو التخيل والفكر والذكر وليس شيء من الحيوان غير الناطق فيه من
 هذه القوى شيء على التمام وكل واحد من هذه الافعال هو حركة ما تحركه القوى الفاعلة له
 (والحركات ست) منها حركتان بسيطتان واربعه مركبة فالحركتان البسيطتان احدهما حركة
 التغير والاستحالة والثانية حركة المكان والانتقال من مكان الى مكان فاما حركة التغير والاستحالة
 فالاشياء تتغير وتستهيجل اما في جسمه جوهرها ويقال لذلك حركة الكون والفساد واما في
 كقيمتها بمنزلة التغير من الحرارة الى البرودة ومن الرطوبة الى اليبوسة ومن اللون الايض

من السلاق وكذلك الاهلج
 الاصفر اذا تقمع في ماء ورد
 يوما وليلة وصفي وقطري
 العين نفع من السلاق مجرب
 وكذلك ماء الحصرم الطري
 او العتيق اذا قطري العين
 نفع من السلاق تقعا عجيبا
 مجرب
 * (فصل) * يمنع
 من السلاق التصد وولاء
 بجنور قاله قره بن ثابت
 وابن بطلاق وغيرهما
 ويلزم الحمام وليسته رخ
 بطبخ الاهلج والغاريقون
 وكذلك الزيت العتيق

الارض ومحسوسها الارض واعراضها أعنى الصلابة واللين والحرارة والبرودة وكل واحد من هذه الحواس يكون حسه محسوسه بان يستحيل اليه ويتغير الى طبيعة الاشياء المحسوسة فيحس الذهن بذلك التغير فيدرك الشيء المحسوس ونحن نبين كيف يكون ذلك وأولا في حس البصر

(الباب الحادى عشر في صفة حاسة البصر)

أقول ان حس البصر أظف الحواس وذلك ان محسوسه النار التي هي أظف من سائر الاجسام التي في هذا العالم كلها والدليل على لطافة هذه الحاسة انه تدرك الاشياء البعيدة عنها وتحس بها وسائر الحواس لا تحس بما بعد عنهما مثل بعد الشيء الذي تحس به البصر وقد ينشأ ان الروح الباصر يجرى الى العينين في العصبين المحوقين النايتين من بطنى الدماغ المقدمين مما يلي البطن الاوسط وانهما في منشئهما من هذه المواضع قبل أن يصيرا الى العينين بقرقران ويتحدران ويتقدما الى واحد منهما الى تجرى الآخر ثم بقرقران ويصير كل واحد منهما الى إحدى العينين الهاذية لتشبهه و يلتصم بالرطوبة الجليدية وهذه الرطوبة الجليدية هي الآلة الاولى من آلات البصر وهي في غاية ما يكون من الصفاء والنور والصفالة وانما جعلت كذلك ليتمكن استعمالها الى الالوان والروح الباصر ينقذ من البطنين المقدمين من بطون الدماغ في تلك العصبين الجوفين بعد ما يلطف ويصفو ويصير الى هذه الرطوبة الشبيهة بالبردة الصافية النيرة وهذا الروح الباصر طبيعته طبيعية الهوا النهارى المضى ومن شأنه اذا وصل الى الرطوبة الجليدية ان يخرج الى خارج ويتصل ويتحد بالهوا المضى النهارى للمشاكلة التي بينهما وكل واحد منهما سهل الاستحالة والتغير والهوا الخارج يستحيل الى الالوان بسموله وسرعة الروح الداخلى اذا خرج واتصل بالهوا واتحد به استحالة الى اللون الذى استحاله اليه الهوا ويؤدى تلك الاستحالة الى العينين فتستحيل بها الرطوبة الجليدية لما هي عليه من قبل الاستحالة فيحس الذهن المذكور في بطون الدماغ بتلك الاستحالة فيتميز الذهن الاشياء التي من خارج على هذا السبيل من الالوان والالوان تستدل على اشكال الاجسام وعظمها وحركتها وذلك ان الهوا المضى النهارى للروح الباصر بمنزلة الاعصاب التي تأخذ من الدماغ قوة الحس والحركة فتوصله الى الاعضاء التي تتصل بها كذلك الهوا الخارج يستحيل من الالوان وتؤدى تلك الاستحالة الى الروح الباصر فيحس الذهن تلك الاستحالة في وقت لقاها الروح الداخلى للضوء الخارج ولا يكون بين ملاقة الروح للضوء الخارج وبين احساس الذهن بذلك زمان له عرض بته لسرعة وصوله الى الذهن ولو كان الشيء المدصر على مسافة بعيدة ادرك الروح الباصر الشيء المدصر في زمان ليس له عرض بعد ان يكون الهوا المحيط بينهما ماضيا صافيا نيرا يقبل الاستحالة من الالوان فانه متى لم يكن الهوا المحيط تاما صافيا نيرا وكان ضبابيا ومظلما انقطع ما يخرج من العينين من الروح الباصر واجتمع الى موضعه أو يقف عنده الموضع الذى يصادف فيه الظلمة فلا يدرك الشيء المدصر وكذلك متى تجز بين النور والباصر والجسم المدصر جسم لم يدرك الشيء المدصر وكذلك أيضا تجد في حاسة اللس متى نال اصبعه من أصابع الرجل المأخس الذهن بذلك اللم على المكان

(علاج الاتساع)
واذا اتسعت الحدقة رأى
الشيء أصغر مما هو عليه
وربما يسطر بالمهل ويقصد
ويستقرغ بالمهل ويقصد
الماتين ويصعج على النقرة
ويطبل العين بما يارود ملح
ويانبل واذا حدث الاتساع
عن يس فلا يرله وعلاجه
بما يربط ويرخي مثل
حليب النساء في العين
ودخول الحمام وفتح العين
في الماء الحار والسعوط
يدهن الزرد واذا عجز دقيق
الباقلاء بالشراب نفع

موضعه الذي هو فيه البطن المؤخر من بطون الدماغ وفي هذه البطون الروح النفساني الذي يكون به افعال هذه القوى وكل واحد من هذه القوى له فعل خاص به وأما القوة التي هي يكون التخييل فهي التي تتصور الاشياء وتوهمها وتلقها الى الفكر وأما القوة التي يكون بها الفكر فهي القوة التي تنظر في الاشياء التي كان تصورهما بالتخييل والوهم والفكر من الاعمال والصناعات والعلوم وغير ذلك وتميزها وتبديرها فان كان ذلك من الاشياء التي تعمل باليد وما تتحرك فيها الاعضاء اتبع ذلك بالعزيمة على فعله ثم يتبع العزيمة تحريك الاعضاء المتحركة بآرادة وان كان من الاشياء التي تحفظ فقط اتبع ذلك بالحفظ له وأما القوة التي يكون بها الحفظ فهي القوة التي تحفظ الاشياء التي عملت بالفكر أو بالطن وتصورها وتطبعها في موضعها فهي تبقى ثابتة الى الوقت الذي يحتاج اليها فيه فيخرجها عن القوة الى الفعل فهذه صفة افعال القوى التي يكون بها التدبير

(الباب العاشر في ذكر القوى الحساسة)

قد قلنا ان القوى الحساسة والقوى المحركة بآرادة انما يعمل بها الدماغ ما يتعله بتوسط الاعصاب التي هي الآلة للعن والحركة الارادية وذلك يكون بان يتقضى من جوهر الروح النفساني الذي في بطون الدماغ في الاعصاب الى سائر الاعضاء والدليل على ذلك انه متى قطعنا اعصاب الاعصاب التي تأتي بعض الاعضاء عديم ذلك العضو المحركة أو الحس أو كلاهما على حسب ما عدله ذلك العصب من الحس أو الحركة أو الحس والحركة معا وقد شرحنا الحال في كل واحد من الاعصاب وكهي وما منفعة كل واحد منها فيما تقدم عند ذكرنا امر الاعضاء وينا هنا ان الاعصاب التي هي الحس تنبت من مقدم الدماغ وذلك لما احتج اليه من اللين وسهولة القبول والاعصاب التي تكون بها الحركة تنبت من مؤخر الدماغ وذلك لما احتج اليه من الصلابة والثبات على كثرة الحركة والاعمال لما عليه هذا الجزء من الدماغ من الصلابة والجزء المقدم من اللين وينبت الحال في كل واحد من الاعضاء الحساسة التي هي البصر والسمع والشم والذوق واللمس وهي كل واحد من اعضاء ووضع العضو الخصوص بفعل تلك الحساسة والاعضاء المحتاج اليها في تمام ذلك الفعل ومنفعة كل واحد منها ما لسا يحتاج الى اعادته في هذا الموضع الاعلى جهة التذكر لتلايطول الكتاب اذ كان عرضنا في هذا الموضع ان نبين كيف يكون فعل كل واحد من هذه القوى اعني القوى الحساسة فاقول ان القوى الحساسة هي القوى التي هي يتغير كل واحد من الاعضاء الحساسة الى محسوسها واصناف هذه القوى خمس قوة البصر وقوة السمع وقوة الشم وقوة الذوق وقوة اللمس وقوة البصر الطفيف وطبيعتها طبيعة النار والنار ثلاثة اجناس اللهب والحرة والنور فطبيعة البصر طبيعة النور والضوء النهاري ومحسوسها النور والضوء النهاري وبعد البصر في اللطافة السمع وطبيعتها طبيعة الهواء ومحسوسه الهواء وما يعرض للهواء من القرع فهو الصوت لان الصوت انما هو قرع الهواء وبعد السمع في اللطافة حاسة الشم وطبيعتها طبيعة البخار ومحسوسها البخار وطبيعتها البخار منترجة من طبع الماء والارض والهواء وبعده في اللطافة حاسة الذوق وطبيعتها طبيعة الماء ومحسوسه الطعوم والطعوم تنولد من شئ رطب وحاسة اللمس أغلظها وهي في قياس

الارض من الدهن الرطب
كدهن اللوز ودهن زبد
القرع ودهن الخلل قال
الرازي وصغر ثقب العين
يكون اما من نقصان البيضة
فمن تقدم التمدد واما من غير
ذلك فينكمش الثقب قال
وضيق الخلدقة منه ما يكون
من صغر العين كلها ومنه
ما يحدث في الثقب وحده
والاعتسال بالماء القاتر وفتح
العين جديده قال ارسيس
والرازي ودهن البان يفتح
من الضيق اذا استعمل
مرارا

الارض